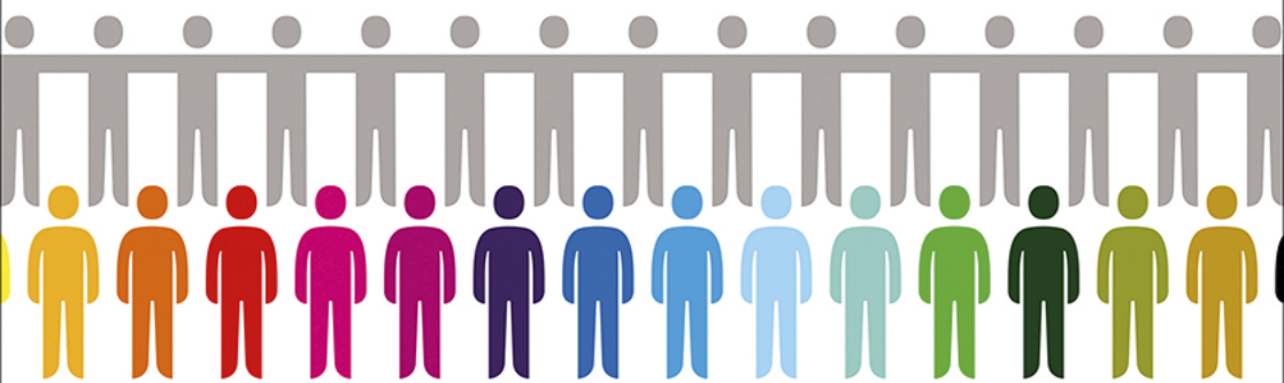

Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid

Opvattingen van werkenden
over aanvullende pensioenen

Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid

Opvattingen van werkenden over aanvullende pensioenen

Stella Hoff

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2015

SCP-publicatie 2015-25

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: bureau Stijlzoorg, Utrecht

ISBN 978 90 377 0758 8

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnstraat 50

2515 XP Den Haag

(070) 340 70 00

www.scp.nl

info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	5	
1	Aanleiding en achtergrond van het onderzoek	7
1.1	Het huidige pensioenstelsel	7
1.2	Het belang van buffers, beleggingen en rentestanden	8
1.3	Solidariteit op het spel?	10
1.4	Eerder onderzoek naar solidariteit in de pensioenen	11
1.5	Onderzoeksvragen en opzet van het rapport	12
	Noten	13
2	Solidariteit in de huidige aanvullende pensioenen	14
2.1	Kanssolidariteit en subsidiërende solidariteit	14
2.2	Solidariteit en de doorsneesystematiek	17
2.3	Intergenerationele solidariteit	18
2.4	Misbruik van de term 'solidariteit'?	19
2.5	Conclusies	19
	Noten	20
3	Invloeden op het draagvlak voor solidariteit	21
3.1	Ouderdomspensioen minder vanzelfsprekend	21
3.2	Grotere arbeidsmobiliteit	23
3.3	Nederland steeds hoger opgeleid	25
3.4	Scheidlijnen tussen jong en oud?	29
3.5	Conclusies	31
	Noten	32
4	Aanpak van het onderzoek	34
4.1	De vragenlijst, het veldwerk en de respondenten	34
4.2	De kwaliteit van de gegevens	36
	Noten	40
5	Meningen over de aanvullende pensioenen	42
5.1	Deelnemen aan een pensioenfonds: opvattingen over solidariteit en herverdeling	42
5.2	Solidariteit of keuzevrijheid?	50
5.3	Loyaliteit aan het pensioenfonds	57
5.4	Met wie wil men risico's delen?	58
5.5	Mening over de eigen pensioenregeling	61

5.6	Wie wil er nog solidariteit?	63
5.7	Conclusies	68
	Noten	69
6	Samenvatting en slotbeschouwing	70
6.1	Reikwijdte van het onderzoek	70
6.2	Antwoorden op de onderzoeksvragen	71
6.3	Betekenis en implicaties van het onderzoek	74
6.4	Vervolgonderzoek is nodig	76
	Noot	77
Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport)		
Bijlage A Enquête solidariteit in de pensioenen		
Bijlage B Multivariate regressieanalyses		
	Literatuur	78
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	81

Voorwoord

De zekerheid van het ouderdomspensioen was decennialang een vanzelfsprekendheid. Vanaf het moment van pensionering heeft iedereen recht op een AOW-uitkering en daarnaast hebben veruit de meeste werknemers een aanvullend pensioen bij hun werkgever opgebouwd. De economische crisis heeft echter een deuk geslagen in deze vanzelfsprekendheid: slechte beleggingsresultaten en een zeer laag rentepeil maken dat veel pensioenfondsen lange tijd te weinig vermogen in kas hadden om aan alle toekomstige uitkeringsverplichtingen te voldoen. Dit heeft geleid tot niet-indexering en zelfs korting op de pensioenen en pensioenaanspraken. Ook de vergrijzing speelt een belangrijke rol in de kwestie rond de betaalbaarheid van de ouderdomsvoorzieningen: door het stijgende aantal ouderen in Nederland neemt het aantal werkenden (premiebetalers) per oudere af.

In 2014 is een Nationale Pensioendialoog georganiseerd, waarin onderzoekers, maatschappelijke organisaties en belangstellenden hun visie konden geven op de toekomst van het pensioenstelsel. In het kader van die dialoog heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau op verzoek van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid onderzoek gedaan naar de opvattingen van burgers over solidariteit binnen de aanvullende pensioenen. Dit rapport doet verslag van de bevindingen van dit onderzoek.

Uit de studie komt naar voren dat de meeste mensen toch vooral zekerheid wensen omtrent hun toekomstige pensioen. Solidariteit is belangrijk, maar ondergeschikt aan de behoefte aan zekerheid. Een pensioenfonds dat er slecht voorstaat hoeft dan ook niet te rekenen op erg veel loyaliteit: als uitstappen mogelijk zou zijn met medeneming van opgebouwde pensioenrechten, zou meer dan de helft van de ondervraagden daarvoor kiezen. Een aanzienlijk deel van de blijvers zou dat bovendien slechts doen vanuit de gedachte dat de situatie bij andere fondsen of verzekeraars net zo erg is.

Naast een wens tot zekerheid bestaat er ook behoefte aan bepaalde keuzemogelijkheden. Met name zou men de mogelijkheid willen hebben om te sparen voor een vervroegd pensioen of om te bepalen met hoeveel risico het pensioengeld wordt belegd. Wat dit laatste betreft zou men dan eerder kiezen voor minder risico dan voor meer risico bij de beleggingen; opnieuw een aanwijzing dat velen vooral zekerheid willen.

Er is een groep die de voorkeur geeft aan een (deels) individuele pensioenregeling in plaats van een collectieve regeling. Tot deze groep behoren relatief veel jongeren, mensen met een hoog inkomen en mensen die minder tevreden zijn over de huidige eigen pensioenregeling. In de recent verschenen hoofdlijnennotitie kondigt het kabinet aan meer aandacht te willen besteden aan de balans tussen collectiviteit, solidariteit en maatwerk.

Graag bedanken wij Stichting CentERdata die de dataverzameling voor deze studie heeft uitgevoerd. TNS NIPO heeft de aanvullende cognitieve interviews verzorgd.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1 Aanleiding en achtergrond van het onderzoek

Binnen de aanvullende pensioenen is solidariteit tussen groepen mensen decennialang min of meer vanzelfsprekend geweest: deelnemers aan een pensioenfonds vormen een collectief en bouwen gezamenlijk een kapitaal op waar later hun pensioen uit wordt betaald. Het systeem van aanvullende pensioenen is, ook nu nog, georganiseerd via herkenbare beroepsgroepen. Onderwijzers, metaalbewerkeren of havenarbeiders, elke groep heeft zijn eigen cao, waarin onder meer het pensioen geregeld is. De verplichting om deel te nemen in het pensioenfonds van de werkgever is altijd als een logisch onderdeel van dit systeem gezien. Recent is echter ter discussie gesteld of het huidige stelsel toekomstbestendig is: willen mensen nog wel gezamenlijk een pensioen opbouwen, is het misschien tijd om over te stappen op een systeem dat minder (of helemaal niet) leunt op solidariteit? Deze discussie is mede in gang gezet door de slechte financiële positie van de pensioenfondsen, die daardoor veelal moesten overgaan tot niet-indexering of zelfs korting van de pensioenen. De zekerheid van het aanvullend pensioen bleek opeens niet meer zo vanzelfsprekend te zijn.

Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw) is in 2014 gestart met een nationale dialoog over de toekomst van het pensioenstelsel. Dit moest leiden tot een hoofdlijnennotitie, waarin – op basis van wetenschappelijke studies en bijeenkomsten met deskundigen en belangstellenden – ideeën voor een nieuw stelsel geschetst zouden worden. Deze notitie is begin juli 2015 naar de Tweede Kamer gestuurd (szw 2015). Het Sociaal en Cultureel Planbureau is door szw gevraagd onderzoek te verrichten naar de mate waarin mensen solidariteit in het pensioenstelsel van belang vinden. Daarbij dient ook aandacht te worden gegeven aan de maatschappelijke trends die relevant kunnen zijn voor de mate waarin mensen solidair met elkaar (willen) zijn.

1.1 Het huidige pensioenstelsel

Het huidige Nederlandse pensioenstelsel is gebaseerd op drie pijlers: de Algemene Ouderdomswet (AOW), het aanvullend pensioen en de individuele aanvullende regelingen. Bij de AOW doet iedereen in Nederland mee; iedere inwoner van 15 jaar en ouder bouwt tot aan de pensioengerechtigde leeftijd automatisch AOW-rechten op, waar men vervolgens (na die leeftijd) aanspraak op kan maken. De AOW-uitkeringen worden bekostigd uit de premieontvangsten die zijn opgebracht door de werkenden. Het gaat hier om een omslagstelsel: de huidige werkende generatie betaalt de uitkeringen van de huidige ouderen. Ook mensen die nooit gewerkt hebben en dus geen AOW-premie hebben betaald, ontvangen AOW.

Net als de AOW heeft ook het aanvullend pensioen een verplicht karakter. Vrijwel alle werknemers bouwen verplicht¹ aanvullend pensioen op via hun werkgever. Als het bedrijf of de sector een pensioenregeling heeft, wat in de meeste bedrijfstakken het geval is, moet een

werknemer hieraan meedoen. Hij betaalt premie en ontvangt daar later een pensioen voor terug.² Het pensioenfonds waarbij de werkgever is aangesloten heeft tot taak de premies zodanig te beleggen dat een optimaal rendement wordt behaald tegen een zo laag mogelijk risico. Het opgebouwde kapitaal dient om alle opgebouwde pensioenaanspraken te kunnen betalen, zowel de aanvullende pensioenen voor de huidige ouderen als de verplichtingen op de lange termijn.

De derde pijler van het Nederlandse pensioenstelsel betreft de individuele aanvullende regelingen en is vrijwillig van aard: iedereen kan ervoor kiezen bij een verzekeraar of bank een lijfrente, koopsompolis of levensverzekering af te sluiten en op die manier extra te sparen voor hun pensioen.

In dit onderzoek richten we ons op de tweede pijler, het aanvullend pensioen.

De verplichte deelname aan een pensioenfonds, via de werkgever, is jarenlang gerechtvaardigd vanuit het argument dat mensen dienen te worden beschermd tegen een slechte pensioenopbouw: zonder die verplichting zouden veel mensen te weinig of mogelijk zelfs helemaal niet sparen voor hun oudedagvoorziening. Voor de pensioenfonds heeft de verplichtstelling het voordeel dat zij niet het risico lopen dat deelnemers weglopen wanneer er dekkingstekorten zijn. Hierdoor kunnen ze zich bij hun beleggingen meer op de lange termijn richten en daardoor in beter renderende aandelen beleggen (Boender et al. 2000). Voor de deelnemers staat daar het voordeel tegenover dat de gevolgen van wisselende rendementen gespreid kunnen worden over meerdere generaties. Eventuele tegenvallers in de beleggingen of de rente worden minder snel doorgegeven aan de deelnemers, zodat die minder fluctuaties ervaren in het aan hun toegezegde pensioen.

1.2 Het belang van buffers, beleggingen en rentestanden

Pensioenfonds hebben, zoals gezegd, tot taak de pensioenpremies te innen en via beleggingen te komen tot een zo hoog mogelijk rendement tegen een zo laag mogelijk risico. Het resulterende beleggingskapitaal dient alle huidige en toekomstige verplichtingen te dekken, dus zowel de pensioenen van de huidige ouderen als de opgebouwde aanspraken van de huidige premiebetalers. Van groot belang daarbij is de buffer van de pensioenfonds, het bedrag dat zij in kas hebben (of zouden moeten hebben) *bovenop* de contante waarde van de pensioenaanspraken. De buffer zorgt voor de eerste opvang van negatieve beleggingsresultaten. In het verleden werd er gewoonlijk op gekoerst de dekkingsgraad op ongeveer 125% à 130% te houden. Daarmee kan een pensioenfonds zijn verplichtingen nakomen en is er daarbovenop een reserve van 25% tot 30% voor periodes waarin het financieel slechter gaat.

De omvang van de buffer groeit en krimpt mee met de beleggingsresultaten van het pensioenfonds. Tot aan de bankencrisis in 2008 was er sprake van een rooskleurige situatie: eind 2007 bedroeg de gemiddelde dekkingsgraad nog 144% van de nominale verplichtingen. Een jaar later was dit echter gedaald naar 95%, met als gevolg dat in het vierde

kwartaal van 2008 circa 87% van alle deelnemers was aangesloten bij een fonds in onderdekking (DNB 2015). Een dergelijke snelle verslechtering van de buffer was nog niet eerder voorgekomen. Sindsdien is de dekkingsgraad wel weer hersteld, maar zeker niet tot het niveau van 2007. Eind 2014 bedroeg de gemiddelde dekkingsgraad 108%. Op dat moment waren er nog 32 pensioenfondsen die met een te lage dekkingsgraad te kampen hadden. Zij vertegenwoordigen 60% van alle deelnemers (DNB 2015).

Als de dekkingsgraad langdurig onder het minimaal vereiste niveau van 105% ligt, moet een pensioenfonds ingrijpen. Een van de opties is om de ingegane pensioenen niet te indexeren, wat betekent dat de koopkracht van de gepensioneerden achteruit gaat vanwege de inflatie. Een andere optie is om de pensioenpremies te verhogen. In dit geval worden de werkenden in hun koopkracht aangetast, doordat zij dan netto minder loon ontvangen. Een derde mogelijkheid is de pensioenaanspraken van de deelnemers niet te indexeren, wat tot een versobering van hun toekomstig pensioen leidt. Tot slot is er de mogelijkheid om de pensioenaanspraken en -uitkeringen 'af te stempelen', oftewel simpelweg te verlagen. Dit geldt als een laatste noodmaatregel en mag alleen worden ingezet als de drie voorgaande methoden niet (voldoende) helpen om de dekkingsgraad naar het minimum van 105% te verhogen. Het verlagen van de pensioenen kan dan door de DNB verplicht gesteld worden, zoals in 2013 en 2014 daadwerkelijk is gebeurd.

Een complicerende factor bij dit alles is de rentestand, die mede bepalend is voor de dekkingsgraad. Een hogere rente betekent dat de pensioenen in de toekomst gemakkelijker uit de beleggingsopbrengsten betaald kunnen worden, een lagere rente indiceert dat het moeilijker zal worden aan de toekomstige verplichtingen te voldoen. Met name sinds de bankencrisis staat de rente op een ongewoon laag niveau (Pensioenperspectief 2015), wat een drukkend effect heeft op de dekkingsgraad. Daarnaast dienden de pensioenfondsen tot voor kort uit te gaan van de actuele marktrente, die dagelijks kan fluctueren. Dit maakte de dekkingsgraad instabiel, met nervositeit onder de deelnemers, de pensioenfondsbesturen en de toezichthouders tot gevolg. Het nieuwe Financieel Toetsingskader (TK 2013/2014), ingegaan op 1 januari 2015, is bedoeld om de stabiliteit binnen het pensioenstelsel te herstellen (zie kader 1.1).

Kader 1.1 Enkele maatregelen uit het nieuwe Financieel Toetsingskader (FTK)

Invoering beleidsdekkingsgraad: vervanging van de dekkingsgraad op basis van de dagkoers door de gemiddelde dekkingsgraad gedurende de twaalf voorafgaande maanden. Alle beleidsmaatregelen van het pensioenfonds dienen op deze beleidsdekkingsgraad te worden gebaseerd.

Korting of indexering: bij een te lage dekkingsgraad krijgen pensioenfondsen tien jaar de tijd hun vermogen weer op te bouwen. Dit verkleint de kans dat zij moeten korten op de pensioenen. Aan de andere kant mogen de fondsen pas bij een dekkingsgraad boven 110% overgaan tot indexatie van de pensioenen. Pensioenfondsen hebben hierdoor minder vrijheid om een eigen indexatiebeleid te voeren. Voor deelnemers betekent dit dat zij langer moeten wachten op koopkrachtverbetering, maar ook dat het indexatiebeleid voor hen duidelijker wordt.

Bron: TK (2013/2014)

1.3 Solidariteit op het spel?

Het huidige systeem van de aanvullende pensioenen is gebaseerd op solidariteit tussen jongere en oudere werknemers, tussen mannen en vrouwen, tussen premiebetalers en pensioengerechtigden. Dit is een gevolg van het feit dat binnen een pensioenfonds alle deelnemers hetzelfde percentage van hun loon aan premie afdragen en daarmee jaarlijks eenzelfde percentage aan pensioen opbouwen (de doorsneesystematiek). De deelnemers bouwen collectief een pensioenkapitaal op waaruit vervolgens alle pensioenuitkeringen worden betaald. Die collectiviteit maakt het mogelijk risico's te spreiden; slechte beleggingsresultaten worden gespreid over de huidige werknemers, de huidige gepensioneerden en de toekomstige werknemers (intergenerationele solidariteit). Tevens is er sprake van herverdeling: mensen die relatief kort leven dragen bijvoorbeeld bij aan het pensioen van mensen die langer leven dan gemiddeld, zodat die toch tot aan hun overlijden kunnen rekenen op hun pensioen.

Een van de discussiepunten die de laatste tijd spelen betreft het feit dat jongere werknemers feitelijk te veel premie betalen en ouderen te weinig. Dit is een rechtstreeks gevolg van de doorsneesystematiek. Aangezien de premies van jongeren een veel langere tijd kunnen renderen dan die van oudere werknemers, zouden zij eigenlijk minder hoeven af te dragen om tot dezelfde pensioenhogte te komen. Berekend is dat een 30-jarige deelnemer een nadeel ondervindt van 2% à 10% van de pensioengrondslag (Gradus en Vijverberg 2014). Voor een werknemer die continu bij hetzelfde pensioenfonds blijft, is dit niet problematisch aangezien hij dan op een gegeven moment zelf profiteert van de overdrachten van jongere deelnemers.³ Iemand die rond zijn veertigste vanwege een andere baan van pensioenfonds verandert of zelfstandig ondernemer wordt, maakt dat voordeel echter niet mee en is daardoor per saldo een nettobetaler. Omdat de groep baanwisselaars en zelfstandigen groeiende is, zal dit probleem zich steeds vaker voordoen.

Een ander punt betreft de onzekerheid over de uiteindelijke pensioenhoogte. Op dit moment kennen we in Nederland het zogenoemde DB-systeem (*Defined Benefit*), waarbij de hoogte van de pensioenuitkering afhankelijk is van het salaris en het aantal gewerkte jaren.⁴ Een belangrijk nadeel van dit systeem is dat er geen expliciete helderheid is over de uiteindelijke pensioenuitkering. Pensioenfondsen bieden met een hoge mate van zekerheid een nominale garantie voor het pensioen, maar ze zijn niet verplicht om de pensioenen en de pensioenaanspraken aan de inflatie aan te passen als de financiële situatie van het fonds dat niet toelaat. Bij een te kleine buffer, een te lage dekkingsgraad, kan het pensioenfondsbestuur besluiten tot niet-indexatie of – als uiterste maatregel – tot korting van de pensioenen. Uiteindelijk kan een pensioenfonds daarom geen volledige garantie bieden voor het pensioen en kan een gepensioneerde geen harde aanspraken maken op zijn pensioen wat betreft indexatie en het tegengaan van kortingen. Vanwege deze onzekerheid over de uiteindelijke pensioenaanspraken, voortkomend uit het feit dat de risico's steeds meer bij de deelnemers liggen, gaan er regelmatig stemmen op om over te gaan op een stelsel gebaseerd op individuele DC-regelingen (*Defined Contribution*), waarbij de hoogte van het pensioen afhankelijk is van de betaalde premies en het daarop behaalde rendement (Van Ewijk et al. 2014). Een belangrijk nadeel van individuele regelingen is echter dat er geen sprake is van een buffer, zodat deelnemers sneller de gevolgen zullen merken van eventuele verslechtingen op de financiële markten. Mede om deze reden heeft het kabinet de variant van volledig individuele regelingen afgewezen als mogelijke invulling van het toekomstige pensioenstelsel (szw 2015: 10).

1.4 Eerder onderzoek naar solidariteit in de pensioenen

Berden en Kok (2013) hebben in opdracht van de pensioenfederatie onderzoek gedaan naar de wenselijkheid van verplicht pensioensparen en de opvattingen over solidariteit. Uit deze studie blijkt dat bijna driekwart van de werkenden voorstander is van verplicht pensioensparen. De meest genoemde reden is dat zij anders in de verleiding zouden komen om te weinig voor hun oude dag opzij te leggen. Men ervaart de verplichtstelling dus als stok achter de deur om te sparen voor het pensioen. Het onderzoek maakt geen onderscheid naar de pensioenspaarvorm. In hoeverre mensen een voorkeur hebben voor een DB- of een DC-regeling is uit dit onderzoek niet op te maken, en evenmin is bekend of men liever een pensioen zou willen opbouwen bij een pensioenfonds of bij een verzekeraar. Wat betreft de opvattingen over solidariteit blijkt dat het merendeel van de werknemers geen probleem heeft met de herverdeling van middelen die in het huidige pensioenstelsel besloten zit. Over het algemeen geeft ten minste de helft van de respondenten te kennen dat zij het niet erg vinden om mee te betalen aan het pensioen van andere groepen. In enkele gevallen loopt dit op tot circa 70%. Dit resultaat dient echter genuanceerd te worden: de zelfverklaarde solidariteit komt nogal eens uit eigenbelang voort. Zo blijkt dat veel jongeren die zich solidair verklaren met de ouderen, dit vooral doen om te voorkomen dat zij zelf op latere leeftijd veel premie moeten betalen. Degenen die solidair zijn vanuit een gevoel van morele plicht vormen een minderheid.

Overigens is dit in lijn met de bevindingen uit eerder onderzoek. Zo laat Van Oorschot (2000) zien dat een grote meerderheid van de Nederlanders (87%) zegt dat zij ook andere redenen hebben om sociale premies betalen naast het feit dat het verplicht is, en dat eigenbelang daarbij het belangrijkste motief is. De groep die aangeeft premie te betalen zodat zij zelf indien nodig ook verzekerd zijn van een uitkering, is groter (82%) dan de groep die een morele plicht voelt jegens de zwakkeren in de samenleving (64%) of die zich het lot van uitkeringsgerechtigden persoonlijk aantrekt (42%). Uit onderzoek van Soede (2010) bleek verder dat 60% à 67% van de volwassen bevolking zeker niet bereid was af te zien van een inkomensstijging ter ondersteuning van andere groepen. Slechts 7% à 19% van de geënquêteerden meldde wel daartoe bereid te zijn. Solidariteit is dus geen onvoorwaardelijk gegeven, noch in het algemeen noch bij pensioenen.

Een mogelijke reden is dat de term solidariteit een ideologisch beeld oproept waar mensen eigenlijk niet tegen kunnen zijn, maar waarvan zij niet goed weten wat het in de praktijk inhoudt. Het gebruik van een expliciete omschrijving zoals in de studie van Soede (2010) kan dan tot relatief lage solidariteitspercentages leiden. Kuné (2004) vraagt zich dan ook af in hoeverre er draagvlak voor solidariteit zou zijn als de deelnemers zouden weten wat het exact betekent; Van der Lecq en Steenbeek (2006) stellen onomwonden dat veel vormen van solidariteit bestaan bij de gratie van onwetendheid. In hoofdstuk 2 gaan we hier nader op in.

Net als 'solidariteit' is 'keuzevrijheid' een begrip waar mensen eigenlijk niet tegen kunnen zijn. In de discussie over de pensioenen zijn de twee begrippen theoretisch aan elkaar gerelateerd: naarmate mensen meer keuzevrijheid wensen, zullen zij zich minder gelegen laten liggen aan de solidariteit die in het stelsel van pensioenfondsen besloten ligt. Aan de andere kant stellen Van Dalen en Henkens (2014) dat keuzevrijheid weliswaar een intrinsieke waarde heeft, maar dat mensen zich niet noodzakelijkerwijs geroepen voelen om het in de praktijk uit te oefenen. Het is dus goed mogelijk dat men zich enerzijds uitspreekt voor meer keuzevrijheid in de pensioenen, maar anderzijds de solidariteit wil behouden. In hoofdstuk 3 komt dit onderwerp nader aan de orde.

1.5 Onderzoeksvragen en opzet van het rapport

In dit onderzoek gaan we vooral in op de solidariteit die deelnemers in een pensioenfonds ten opzichte van elkaar (kunnen) ervaren. Het onderzoek stelt zich als hoofdvragen:

- 1 Welke maatschappelijke trends doen zich voor in Nederland, die het draagvlak voor solidariteit in de aanvullende pensioenen kunnen beïnvloeden?
- 2 In hoeverre vinden werknemers en zelfstandigen solidariteit in de aanvullende pensioenen belangrijk?
- 3 Met welke groepen wil men risico's delen?
- 4 In hoeverre geven werkenden de voorkeur aan solidariteit of keuzevrijheid binnen de aanvullende pensioenen?

Voordat we overgaan tot de beantwoording van deze onderzoeksvragen, beschrijft hoofdstuk 2 de solidariteit in het pensioenstelsel. We gaan hier onder meer in op kanssolidariteit en verschillende vormen van subsidiërende solidariteit, en de mate waarin dit in de aanvullende pensioenen verwerkt is. Onderzoeksvraag 1 komt vervolgens aan de orde in hoofdstuk 3. Daar schetsen we enkele demografische en maatschappelijke trends die van invloed kunnen zijn op het draagvlak voor solidariteit in de pensioenen. We bespreken onder meer de vergrijzing en ontgroening, de toegenomen arbeidsmobiliteit, de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau, de toegenomen individualisering en de behoefte aan keuzevrijheid. Ter beantwoording van onderzoeksvraag 2, 3 en 4 is eind november 2014 een internetenquête uitgezet bij ruim duizend personen die ofwel in loondienst ofwel als zelfstandige werkzaam zijn. Hoofdstuk 4 en 5 beschrijven achtereenvolgens de aanpak en de bevindingen van dit onderzoek. Hoofdstuk 6, tot slot, vat de antwoorden op de onderzoeksvragen samen en geeft een nadere beschouwing.

Noten

- 1 Bedoeld wordt verplicht uit hoofde van de arbeidsovereenkomst, niet wettelijk verplicht.
- 2 Overigens dragen de werkgevers hier eveneens aan bij: zij betalen meestal twee derde deel van de totale pensioenpremie.
- 3 Dit is onder voorwaarde dat er geen versoering van de pensioenregeling plaatsvindt en dat de pensioenopbouw niet wordt verlaagd. Aan deze voorwaarden wordt niet (meer) voldaan: in aansluiting op de verhoging van de pensioenleeftijd is besloten tot een verlaging van het maximale opbouwpercentage per jaar. Bovendien is het loon waarover pensioen mag worden opgebouwd, gemaximeerd tot 100.000 euro (TK 2012/2013).
- 4 Daarnaast is de hoogte van de pensioenuitkering afhankelijk van de indexatie.

2 Solidariteit in de huidige aanvullende pensioenen¹

Solidariteit is een begrip dat veel mensen aanspreekt. Uit diverse publicaties blijkt dat mensen solidariteit waarderen en het belangrijk vinden dat het sociale zekerheidsstelsel solidair is. Zo laat onderzoek van de Sociale Verzekeringsbank zien dat bijna twee derde van de volwassenen (werkenden en niet-werkenden) solidariteit, al dan niet in combinatie met eigen verantwoordelijkheid, als basis van de sociale zekerheid beschouwt (Van Eekelen en Olieman 2009). Ook is de steun voor de verzorgingsstaat groot en vindt men het wenselijk dat bepaalde groepen, zeker de zieken en zwakkeren in de samenleving, overheidssteun krijgen (Vleeming en Van Eekelen 2011).

Solidariteit wordt gewoonlijk omschreven als ‘verbondenheid met het lot van anderen’. De Beer (2005) onderscheidt twee dimensies van solidariteit, resulterend in vier vormen van solidariteit. De eerste dimensie betreft het onderscheid tussen vrijwillige en verplichte solidariteit, bij de tweede dimensie gaat het om eenzijdige versus tweezijdige solidariteit. Aan de ene kant van het spectrum staat het pure altruïsme, waarbij iemand ervoor kiest iets voor een ander te doen zonder daar iets voor terug te verwachten. De genoemde ‘lotsverbondenheid’, tot uiting komend in bijvoorbeeld het verrichten van vrijwilligerswerk of het doneren van geld aan een goed doel, ligt hier dicht tegenaan. In het kader van de sociale zekerheid heeft solidariteit echter een verplicht en tweezijdig karakter: men wordt door de overheid verplicht tot het betalen van belastingen en premies, maar kan zo nodig zelf ook een beroep doen op de uitkeringen die daaruit betaald worden.

Bij de aanvullende pensioenen is er eveneens verplichte solidariteit: werknemers zijn verplicht deel te nemen aan het pensioenfonds waar hun werkgever bij is aangesloten. Dit heeft voor hen als nadeel dat zij niet zomaar kunnen overstappen naar een ander pensioenfonds of een andere verzekeraar, maar als voordeel dat pensioenfondsen de kosten van tegenvallende beleggingsopbrengsten spreiden over meerdere generaties: werkenden, gepensioneerden en toekomstige generaties. De werkenden merken dit via hogere premies of niet-geïndexeerde pensioenaanspraken, de ouderen via een niet-geïndexeerd pensioen. Solidariteit heeft in deze context dus vooral een economische betekenis, namelijk dat alle deelnemende (en toekomstige) generaties in de risico's delen.

2.1 Kanssolidariteit en subsidiërende solidariteit

Bij verzekeringen betaalt een verzekerde gewoonlijk een premie die in verhouding staat met de hoogte van de uitkering en het te lopen risico. In zo'n situatie is er sprake van *kanssolidariteit*. Iedereen heeft de kans dat hem iets overkomt. Bij een inboedelverzekering gaat het bijvoorbeeld om een brand of diefstal. Degene die getroffen wordt door het verzekerde risico, ontvangt een uitkering. Per saldo heeft iedereen daar baat bij omdat elke deelnemer weet dat een eventuele brand of diefstal financieel afgedekt is. Deze kanssolidariteit heeft

in dergelijke verzekeringen meer van een bedrijfseconomische afweging dan van een daad waarbij een zwakkere ondersteund wordt. Sommigen zien daarom deze vorm van solidariteit niet als echte solidariteit, omdat primair uit eigenbelang wordt gehandeld.

Bij de aanvullende pensioenen is dit type solidariteit eveneens aanwezig, waarbij in dit geval een lang leven het verzekerde risico is. Vanuit financieel oogpunt is een lang leven een risico; er moet immers aanmerkelijk meer vermogen zijn gespaard om gedurende de rest van het niet-werkzame leven een inkomen te hebben. Omdat het pensioen wordt uitgekeerd tot aan het moment van overlijden, hebben degenen die langer leven dan de verwachting een voordeel en zijn degenen die eerder overlijden in het nadeel. Van tevoren is echter niet bekend wie langer zal leven en wie korter, zodat deze solidariteit voor iedereen gunstig is. Door het lang-leven-risico te verzekeren hoeft niet iedereen apart een groot vermogen op te bouwen om zich in te dekken voor de situatie dat hij honderd jaar zou worden. Nu betaalt hij of zij alleen een premie en is ex-ante iedereen daardoor beter af. Alleen achteraf kan vastgesteld worden dat bepaalde groepen te veel betaald hebben doordat zij relatief vroeg zijn overleden.

Wanneer mensen een premie betalen die niet in overeenstemming is met hun uitkering en risico, is er sprake van *subsidiërende solidariteit*. Deze vorm van solidariteit ontstaat wanneer een groep een grotere kans heeft op het verzekerde risico, terwijl hun premie even hoog is als die van anderen. Ook hiervan is sprake bij het aanvullend pensioen. Zo hebben vrouwen een hogere gemiddelde levensverwachting en dus een grotere kans op een lang leven. Ze betalen echter dezelfde premie als mannen en worden daarmee in feite door de mannen gesubsidieerd. In kader 2.1 staan nog enkele andere voorbeelden van subsidiërende solidariteit in het pensioenstelsel genoemd.

Subsidiërende solidariteit is alleen mogelijk als deze verplicht gesteld wordt, zoals bij de pensioenfondsen. De Beer (2005) noemt een dergelijk type solidariteit dan ook maatschappelijke solidariteit, een vanuit de overheid georganiseerde overdracht in de samenleving met als doel de zwakkeren te beschermen. Overigens is het maar de vraag of het altijd de zwakkeren zijn die beschermd worden. Een van de voorbeelden in kader 2.1 betreft degenen met een hoog opleidings- en inkomensniveau: hun gemiddelde levensverwachting is hoger, maar zij betalen hetzelfde premiepercentage als de lagere sociaal-economische klassen.

Kader 2.1 Enkele vormen van solidariteit in het pensioenstelsel

- *Kanssolidariteit.* Bij dit type solidariteit gaat het om het reguliere verzekeringsprincipe dat sommige deelnemers schade ondervinden c.q. kosten moeten maken en dat deze gedekt worden uit de algemene premies. Bij pensioenen gaat het om de kosten van een langer leven dan gemiddeld.
- *Tussen jongere en oudere werknemers.* Jongere werknemers betalen in vergelijking met de rechten die ze opbouwen relatief veel premie voor hun aanvullend pensioen, terwijl oudere werknemers relatief weinig premie betalen. Dit is een gevolg van het feit dat de jaarlijkse pensioenpremie voor iedereen even hoog is, terwijl de premie van jongeren veel langer kan renderen en dus meer opbrengt dan noodzakelijk is voor de uiteindelijke pensioenuitkering (doorsneesystematiek). Voor iemand die continu bij hetzelfde pensioenfonds aangesloten is, is dit niet erg: vanaf een bepaald moment wordt hij gecompenseerd voor de relatief hoge premie op jonge leeftijd en zal hij grosso modo (mits er geen versoering van de pensioenregeling plaatsvindt) de juiste premie hebben betaald.
- *Tussen actieven en post-actieven.* Bij de aanvullende pensioenen dragen werkenden zo nodig, bijvoorbeeld als de opbrengst van de beleggingen tegenvalt, via extra pensioenpremie bij aan de pensioenuitkering van ouderen. De post-actieven ontvangen in dat geval geen verhoging van hun pensioenen.
- *Tussen generaties.* Dit type solidariteit hangt nauw samen met de solidariteit tussen actieven en post-actieven, maar strekt bij de aanvullende pensioenen iets verder uit. Doordat de pensioenbuffer soms hoger uitvalt en soms lager, betalen sommige generaties relatief weinig en andere relatief veel premie.
- *Tussen groepen met een lage levensverwachting en groepen met een hoge levensverwachting.* Groepen met een lagere levensverwachting zouden verzekeringstechnisch gezien een lagere premie hoeven te betalen. Doordat bij het aanvullend pensioen iedereen binnen een pensioenfonds hetzelfde premiepercentage betaalt, zijn deze groepen subsidiërend solidair met de groepen met een hogere levensverwachting (vrouwen, hogere inkomens, hogere sociaaleconomische klassen).
- *Tussen werkenden en arbeidsongeschikten.* Arbeidsongeschikten bouwen wel aanvullende pensioenrechten op maar hoeven geen premie te betalen. Werkenden zijn dus solidair met hen.
- *Tussen mensen met een vlakke carrière en die met een steile carrière.* In een eindloonstelsel ontvangen mensen die sterker carrière maken dan gemiddeld, meer pensioen in verhouding tot de betaalde premies dan mensen met een vlakke carrière. Bij middelloonregelingen² is dit effect veel kleiner, maar nog wel aanwezig. Dit hangt samen met het feit dat ouderen relatief te weinig premie betalen.

Dit overzicht is mede gebaseerd op Kuné (2006).

Bij verzekeraars die een lijfrentepolis aanbieden komt subsidiërende solidariteit niet of nauwelijks voor. Als een verzekeraar voor een bepaalde groep de premie te hoog vaststelt om zo een andere groep te 'subsidiëren', dan kan (en zal) die eerste groep ervoor kiezen over te stappen naar een verzekeraar die deze subsidiëring niet kent en daardoor een lagere premie vraagt. Een andere mogelijkheid is dat de groep die te veel betaalt simpelweg geen verzekering aangaat. De groep met de hoge risico's blijft dan in het collectief

achter waardoor zij uiteindelijk alleen tegen een hoge premie verzekerd kunnen worden. Een verzekeraar kan daarom alleen op basis van kanssolidariteit werken en zal voor elke deelnemer een premie moeten vaststellen die in overeenstemming is met zijn risico en uitkering, anders zou hij zichzelf voor bepaalde doelgroepen uit de markt prijzen.

2.2 Solidariteit en de doorsneesystematiek

Een van de vormen van solidariteit in de aanvullende pensioenen betreft die tussen jongere en oudere deelnemers. Zoals kader 2.1 beschrijft, betalen jongere werknemers naar verhouding te veel premie voor de pensioenrechten die zij opbouwen. Dit is een gevolg van de doorsneesystematiek. Een voordeel van de doorsneesystematiek is echter dat mensen, zolang zij bij hetzelfde pensioenfonds aangesloten blijven, over hun gehele arbeidscarrière dezelfde premie betalen en een gelijkmatige pensioenopbouw hebben. Bovendien zijn de arbeidskosten voor jongere en oudere werknemers gelijk doordat het premiepercentage niet varieert met de leeftijd. Hierdoor maakt het, althans op dit aspect, voor een werkgever niet uit of hij een jongere of een oudere in dienst neemt.

In theorie zou een jongere minder premie hoeven te betalen dan een oudere om dezelfde pensioenrechten op te bouwen. Dit komt doordat de inleg van de jongere werknemer nog lange tijd kan renderen, terwijl die van een oudere werknemer al snel gebruikt moet worden om het pensioen te betalen. Anderzijds zullen jongeren zelf ook gaan profiteren van de goedkopere pensioenopbouw als ze ouder zijn geworden. Het omslagpunt ligt bij ongeveer 45 jaar. Werknemers die gedurende hun gehele arbeidsleven bij het pensioenfonds blijven zullen – over de hele linie bekeken – min of meer de juiste premie hebben betaald.

In de afgelopen jaren is de doorsneesystematiek ter discussie komen te staan (Bovenberg 2014). Doordat steeds minder mensen hun gehele arbeidsleven bij dezelfde baas werken, komt het steeds minder vaak voor dat men zelf ‘gesubsidieerd’ wordt door de volgende generatie jongeren. Dit geldt bijvoorbeeld wanneer iemand op een gegeven moment besluit als zelfstandige te gaan werken. Hij of zij heeft dan relatief veel betaald voor het pensioen dat hij opbouwde in de periode dat hij werknemer was. Hetzelfde geldt voor mensen die eerst fulltime hebben gewerkt en daarna parttime gaan werken. Andersom profiteren mensen die relatief laat in het arbeidsproces stappen van een hogere pensioenopbouw dan degenen die vroeg begonnen met werken.

Een van de belangrijkste voorstellen in de recente notitie over de toekomst van het pensioenstelsel is om vanaf 2020 in fases over te gaan op een nieuwe systematiek van pensioenopbouw (szw 2015: 13). De voorkeur gaat uit naar een systeem van degressieve opbouw: iedereen blijft dezelfde premies betalen, maar men bouwt minder pensioenaanspraken op naarmate men ouder wordt. Deelname aan een pensioenregeling blijft overigens verplicht in dit voorstel.

Eerder heeft het Centraal Planbureau (CPB) berekend dat de kosten voor het veranderen van het systeem kunnen oplopen tot bijna 100 miljard euro (Lever et al. 2014). Dit geeft aan dat het loslaten van de doorsneesystematiek grote consequenties heeft voor de pensioen-

opbouw van de huidige deelnemers, met name voor degenen die rond de 45 jaar en halverwege hun loopbaan zijn. In de pensioennotitie van szw (2015) is de aanpak van dit transitieprobleem nog opengelaten. Bovenberg (2014) stelt dat het is op te lossen door werkenden extra, inkomensafhankelijke AOW-rechten te laten opbouwen. Hiermee kunnen zij het pensioengat dichten, waarmee ze als gevolg van de overgang naar een nieuw systeem te maken krijgen. Een bijkomend voordeel zou zijn dat het de pensioenvoorziening van zzp'ers versterkt. Gradus en Vijverberg (2014) menen dat, uitgaand van een overstap naar een *defined contribution*-systeem, de overgangskosten deels gecompenseerd worden door de lagere uitvoeringskosten die daarmee gepaard gaan. Bovendien kan men ervoor kiezen de transitiekosten te beperken door alleen de deelnemers die het meest door de overstap benadeeld worden te compenseren (Gradus en Vijverberg 2014: 55). Weer anderen stellen voor het probleem op te lossen via fiscale compensatie, al bestaat er discussie of de afschaffing van de omkeerregeling³ hiertoe de geëigende weg is (Hoogduin en Snippe 2015; Starink 2015).

2.3 Intergenerationele solidariteit

Doordat iedere generatie werknemers verplicht deelneemt in het pensioenfonds, is het mogelijk intergenerationele solidariteit te organiseren. Feitelijk zou 'intergenerationele risicodeling' een adequatere term zijn; het gaat immers om het spreiden van beleggingsrisico's over meerdere generaties. De buffer van het fonds maakt het mogelijk eventuele over- of onderrendementen door te geven aan de volgende generaties. Bij een hoge opbrengst van de beleggingen neemt de buffer toe, wat maakt dat de volgende generaties beter bestand zijn tegen (eventuele) lagere opbrengsten in de toekomst. Bij tegenvallende rendementen wordt een lagere buffer doorgegeven. De impliciete verwachting is dan dat de financiële markt op een zeker moment weer zal aantrekken en volgende generaties weer zullen kunnen profiteren van hogere rendementen. Met het nieuwe Financiële Toetsingskader (FTK) is bepaald dat de pensioenfondsen pas bij een dekkingsgraad boven 110% mogen overgaan tot indexering van de pensioenen (zie ook kader 1.1 in hoofdstuk 1). Dit is ongunstig voor de huidige gepensioneerden: zij hebben niet alleen recent te lijden gehad van niet-indexatie of zelfs korting van hun pensioen, maar hoeven door de nieuwe regel voorlopig ook niet te rekenen op koopkrachtverbetering. Daar staat tegenover dat de pensioenfondsen bij een te lage dekkingsgraad langer de tijd krijgen om hun buffer weer op te bouwen, wat de kans op (verdere) korting van de pensioenen vermindert.

In het debat over de toekomst van het pensioenstelsel is ook de intergenerationele solidariteit onderwerp van discussie. In 2000 concludeerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) dat collectieve regelingen zoals het huidige DB-systeem efficiënter zijn dan individuele (DC-)regelingen, waarin geen sprake is van (inter)generationele solidariteit. De ruime buffers waar destijds sprake van was, speelden een belangrijke rol bij die conclusie; niet alleen maakten die het mogelijk om risicovoller te beleggen met meer kans op een hoog rendement, maar ook genereerden ze op zichzelf al rendement (Boender et al.

2000: 75-76). Inmiddels is de situatie duidelijk veranderd: de buffers zijn sterk gekrompen en nieuwe berekeningen wijzen erop dat een collectief stelsel waarin sprake is van inter-generationale risicodeling het in termen van welvaartswinst wel beter ‘doet’ dan individuele pensioencontracten (Bonenkamp en Westerhout 2011), maar niet heel veel beter (Boelaars et al. 2014; Van Ewijk et al. 2014; Westerhout et al. 2014). Collectieve regelingen hebben weliswaar het voordeel van de mogelijkheid tot risicodeling met toekomstige generaties, maar daar staat tegenover dat ze werken met leeftijdsonafhankelijke premies, indexaties en investeringen. Dit gebrek aan maatwerk doet de positieve welvaartseffecten van de mogelijkheid tot risicodeling weer voor een belangrijk deel teniet. Een en ander suggereert dat collectieve systemen erbij zouden kunnen winnen als zij in hun premie- en investeringsbeleid meer rekening zouden houden met de leeftijd van de deelnemers (Westerhout et al. 2014).

2.4 Misbruik van de term ‘solidariteit’?

In de voorgaande paragrafen zijn diverse vormen van solidariteit aan de orde gekomen. Het is echter de vraag of de overdrachten in het kader van solidariteit wel altijd gerechtvaardigd zijn. Kuné (2004) stelt dat de term ‘solidariteit’ in de pensioendiscussie vaak wordt misbruikt en vraagt zich af in hoeverre er werkelijk draagvlak voor zou zijn als deelnemers exact zouden weten waarvoor zij betalen. Als voorbeeld noemt hij het gegeven dat (destijds) jongeren meebetaalden aan het prepensioen van de oudere werknemers, terwijl die regeling voor henzelf al afgeschaft was.

Ook zonder dergelijke voorbeelden kan men stellen dat de term enigszins misleidend is, al was het maar door het verschil in sociologische en economische betekenis. In ‘gewone’ taal heeft solidariteit te maken met lotsverbondenheid en het delen van eigen voordelen met zwakkere groepen. Het is een ideologisch begrip waar weinig mensen op tegen zullen zijn. In ‘pensioentaal’ gaat het bij solidariteit echter om herverdeling en overdrachten, en om de spreiding van risico’s. Voor een doorsnee burger roept de term daarom mogelijk positievere associaties op dan hij – althans in de context van de aanvullende pensioenen – verdient.

2.5 Conclusies

Door de verplichte deelname is het mogelijk om solidariteit in de aanvullende pensioenen te organiseren. Daarbij is sprake van subsidiërende solidariteit: sommige groepen betalen mee aan het pensioen van andere groepen. Afschaffing van de verplichtstelling zou tot gevolg hebben dat eerstgenoemde groepen, die relatief meer betalen voor hun pensioen, uit het stelsel zouden treden. Dit zou betekenen dat de achterblijvende groepen met een hogere rekening achterblijven. Uiteindelijk zou dit het gehele stelsel van pensioenen ondermijnen.

Een belangrijk kenmerk van de aanvullende pensioenen betreft de solidariteit tussen generaties. In theorie geldt dat het risico van een tegenvallend beleggingsrendement gespreid wordt over meerdere generaties. Dit heeft als voordeel dat een specifiek cohort niet met sterk tegenvallende rendementen wordt geconfronteerd, terwijl een ander cohort er juist relatief gunstig van afkomt. Door het hanteren van een pensioenbuffer zijn de verschillende generaties solidair met elkaar. Toch blijkt deze solidariteit in de praktijk beperkt te zijn. Een hoge buffer is in het verleden meestal gebruikt om premievakantie te geven of de pensioenen te verruimen. Dit is gunstig voor de huidige deelnemers, maar het voordeel werd dus niet met de toekomstige generaties gedeeld. Bij een te lage buffer is het pensioenfonds verplicht herstelacties te ondernemen, bijvoorbeeld in de vorm van premieverhoging en niet-indexering van de pensioenen.

In het nieuwe financiële toetsingskader zijn expliciete regels opgenomen met betrekking tot de spreiding van risico's over generaties. Pensioenfonds krijgen ruimer de tijd om eventuele tekorten op te vangen, maar mogen anderzijds eventuele overschotten minder snel gebruiken voor het verhogen van de pensioenuitkeringen. Het feit dat de buffer eerst flink moet 'aangroeien' alvorens hij mag worden aangesproken voor indexatie van de uitkeringen, versterkt de intergenerationele solidariteit.

Noten

- 1 Dit hoofdstuk is een bewerking van Soede (2010).
- 2 Bij een eindloonregeling is het pensioen gebaseerd op het laatst verdiende salaris, bij een middelloonregeling op het gemiddelde salaris tijdens de hele loopbaan. Tot 2004 was de eindloonregeling het meest gehanteerd in Nederland, sindsdien zijn de meeste pensioenregelingen omgevormd tot een middelloonregeling.
- 3 De omkeerregel houdt in dat de pensioenpremie fiscaal aftrekbaar is, terwijl de pensioenen worden belast op het moment van uitkering.

3 Invloeden op het draagvlak voor solidariteit

Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven, bespreken we eerst welke demografische en maatschappelijke trends in Nederland mogelijk van invloed zijn op de opvattingen over solidariteit in de pensioenen. Achtereenvolgens gaan we in op de vergrijzing die het pensioenstelsel onder druk zet, de toegenomen flexibiliteit van de arbeidsmarkt en enkele sociaal-culturele ontwikkelingen.

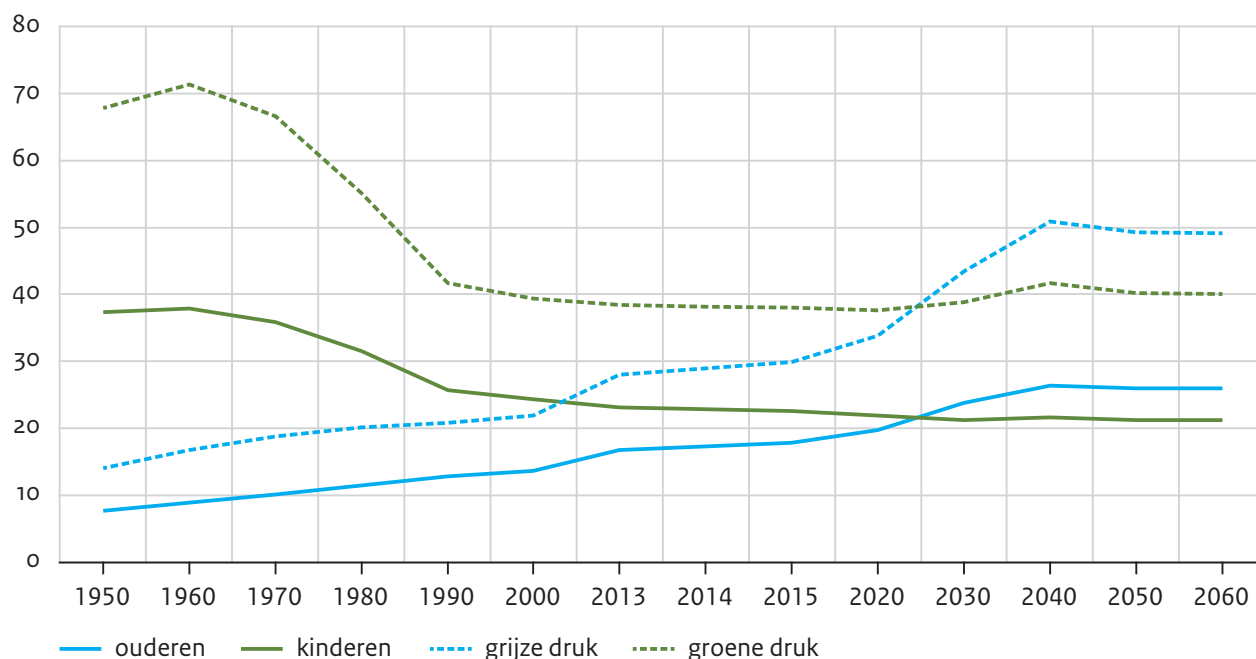
3.1 Ouderdomspensioen minder vanzelfsprekend

In de afgelopen jaren is duidelijk geworden dat het ouderdomspensioen niet zo vanzelfsprekend is als altijd werd gedacht. Dit is in belangrijke mate het gevolg van de langdurige economische recessie waarvan Nederland bezig is te herstellen. De crisis, die in het laatste kwartaal van 2008 aanving en tot halverwege 2013 duurde (CPB 2014: 33), heeft gezorgd voor een historisch laag rentepeil.¹ Zoals in hoofdstuk 1 al is beschreven, daalde de dekkinggraad van pensioenfondsen hierdoor fors. Waar de gemiddelde dekkinggraad eind 2007 nog 144% van de nominale verplichtingen bedroeg, was dit een jaar later gezakt tot 95% (CPB 2011: 59). Daarna was er gedurende enkele jaren sprake van herstel, maar in 2011 kwam de dekkinggraad opnieuw onder de 100% uit. Veel pensioenfondsen hebben vervolgens besloten niet-indexering of zelfs korting op de pensioenuitkeringen te laten plaatsvinden. Hoewel de gemiddelde dekkinggraad inmiddels weer is gestegen tot boven de minimaal vereiste 105%, heeft een aantal pensioenfondsen ook in 2014 nog moeten korten op de pensioenen (CPB 2014: 54-55). Het niet-indexeren en korten van de uitkeringen heeft directe gevolgen voor de koopkracht van 65-plussers, maar ook de huidige werkenden worden erdoor getroffen aangezien zij na hun pensionering een lager pensioen zullen ontvangen.

Naast de economische crisis spelen ook 'oudere' ontwikkelingen zoals vergrijzing en ontgroening, een rol bij de verminderde vanzelfsprekendheid van de ouderdomspensioenen. Ouderen vormen een alsmaar groter deel van de bevolking, terwijl kinderen juist een steeds kleiner aandeel hebben. Dit betekent enerzijds dat het aantal pensioenuitkeringen stijgt, en anderzijds dat er steeds minder mensen zijn om deze kosten op te brengen. Figuur 3.1 laat de trends in het aandeel ouderen en kinderen vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw zien, evenals de (verwachte) druk van deze twee leeftijdsgroepen op de potentiële beroepsbevolking (de 20-64-jarigen).

Figuur 3.1

Ouderen (65-plussers) en kinderen (tot 20 jaar) in de (potentiële beroeps)bevolking, 1950-2060 (in procenten)^a

a Grijze druk: de verhouding tussen het aantal personen van 65 jaar of ouder en het aantal personen van 20-64 jaar. Groene druk: de verhouding tussen het aantal personen tot 20 jaar en het aantal personen van 20-64 jaar.

Bron: CBS (2013, 2014a)

Uit figuur 3.1 blijkt dat in de jaren zeventig en tachtig het aandeel kinderen (0-19-jarigen) scherp afnam. Dit was een gevolg van maatschappelijke trends als ontkerkelijking, vrouwenemancipatie en de beschikbaarheid van betere voorbehoedsmiddelen. Vrouwen volgden gedurende een langere periode onderwijs, werkten vaker in een betaalde baan en kregen op latere leeftijd kinderen. Bovendien zorgde de pil ervoor dat het aantal kinderen beter gepland kon worden, zodat vrouwen gemiddeld ook minder kinderen kregen (De Graaf en Sprangers 1999). Het aandeel kinderen in de bevolking is blijven afnemen, al gaat het sinds 1990 om een veel geringere daling. Deze licht dalende trend zal de komende decennia doorzetten: naar schatting bestaat de bevolking in 2060 nog voor 20% uit mensen jonger dan 20 jaar.

Waar het aandeel kinderen afnam, groeide het aandeel ouderen. In de jaren vijftig nam deze groep minder dan 8% van de totale bevolking in, maar dit percentage is inmiddels meer dan verdubbeld. Dit jaar vormen de 65-plussers ongeveer 18% van de bevolking en de prognose is dat het in 2040 meer dan 25% zal zijn. De druk op de potentiële beroepsbevolking neemt hiermee fors toe: in het laatstgenoemde jaar staan er, is de verwachting, twee werkenden tegenover iedere gepensioneerde, terwijl dat er nu nog meer dan drie zijn (zie figuur 3.1). Overigens zal deze verhouding iets gunstiger worden als gevolg van de verhoging van de pensioenleeftijd: bij een pensioenleeftijd van 67 jaar is de grijze druk in 2040 naar verwachting 45% in plaats van 51%. Dit komt neer op 2,2 werkenden per oudere (RIVM

2014). Door de versnelling van de verhoging van de pensioenleeftijd en – vanaf 2022 – de koppeling van de pensioenleeftijd aan de gemiddelde levensverwachting (TK 2014/2015), zal het aantal actieven per oudere verder toenemen. Toch is niet te verwachten dat deze maatregelen zullen leiden tot een evenaring van de huidige 3,5 werkenden per oudere. De toekomstige pensioenzekerheid blijft daarmee onder druk staan.

De zorg over de betaalbaarheid van de toekomstige ouderdomsvoorzieningen, in combinatie met de recente kortingen op de pensioenuitkeringen, roept de vraag op of het huidige pensioenstelsel nog wel voldoet. Ook andere maatschappelijke ontwikkelingen dragen daartoe bij, zoals de toegenomen arbeidsmobiliteit en het toegenomen onderwijsniveau van de bevolking. In de volgende paragrafen gaan we nader in op deze maatschappelijke trends en bespreken we hun relatie met de solidariteit in de pensioenen.

3.2 Grotere arbeidsmobiliteit

De arbeidsmobiliteit is de laatste jaren sterk toegenomen. Waar mensen voorheen vaak hun hele arbeidsleven bij dezelfde baas werkten, wisselen zij tegenwoordig regelmatig van baan of starten ze als zelfstandig ondernemer. Deels gaat het hier om preferenties, deels om gedwongen keuzes als gevolg van het feit dat men geen vaste aanstelling (in het vooruitzicht) heeft. Cijfers van het CBS (2014b) wijzen uit dat in de afgelopen jaren het aantal werknemers met een flexibel arbeidscontract is gestegen. Met name sinds 2011 is de toename fors geweest, van 15% naar 18% van de werkzame beroepsbevolking (zie tabel 3.1). Het aantal werknemers dat van baan verandert laat een wisselend beeld zien. In de economisch gunstige periode 2005-2008 steeg dit aantal van minder dan 315.000 naar meer dan 500.000 per jaar, daarna zakte het als gevolg van de crisis in, om in het derde kwartaal van 2014 uit te komen op 238.000 (tabel 3.1). Ook Vlasblom et al. (2015) laten zien dat het aantal baanwisselaars sinds 2008 is afgenomen. Tevens blijkt dat het wisselen van baan steeds vaker een gedwongen keuze is: in 2012 gaf 16% van de mensen die actief op zoek waren naar een andere baan, als reden dat zij hun huidige werk kwijt (dreigden te) raken. Dreigend baanverlies was daarmee dat jaar het meest genoemde motief voor het zoeken naar ander werk. In 2008 bedroeg dit aandeel nog 9% en stond het verlies van de huidige baan nog op een verre vijfde plaats in de lijst van zoekmotieven.

Tabel 3.1

Werknemers met flexibel arbeidscontract en baanwisselaars, 2003-2014 (in aantallen en in procenten ten opzichte van de totale werkzame beroepsbevolking)

	werknemers flexibel contract		baanwisselaars	
	N (x 1000)	% van werkzame beroepsbevolking	N (x 1000)	% van werkzame beroepsbevolking
2003	811	11,6	379	5,4
2004	818	11,8	319	4,6
2005	855	12,3	314	4,5
2006	943	13,3	378	5,3
2007	1084	14,8	455	6,2
2008	1132	15,1	501	6,7
2009	1105	14,8	427	5,7
2010	1104	14,9	327	4,4
2011	1120	15,2	304	4,1
2012	1177	15,9	289	3,9
2013	1215	16,7	242	3,3
2014, derde kwartaal	1317	18,1	238	3,3

Bron: CBS (2014b)

Net als het aantal mensen met een flexibele arbeidsrelatie is ook het aantal zelfstandig ondernemers toegenomen. Wel is hier sprake van een meer gestage groei, met een toename (sinds 2010) van ongeveer een half procentpunt per jaar (tabel 3.2). Een steeds groter deel van de zelfstandigen is zzp'er; hun aandeel is in de periode 2003-2014 gestegen van circa 60% naar 70%. Dit is opnieuw (mede) toe te schrijven aan de economische crisis. Aan de ene kant betreft het werknemers die wegens faillissement of inkrimping van het personeelsbestand zijn ontslagen en dan kiezen voor een overstap naar het ondernemerschap. Aan de andere kant gaat het om mensen die van hun werkgever het advies hebben gekregen zich als zelfstandige te gaan vestigen, zodat de werkgever hen vervolgens flexibel kan inhuren (KvK 2014: 4).

Tabel 3.2

Zelfstandig ondernemers en zzp'ers, 2003-2014 (in aantallen en in procenten ten opzichte van de totale werkzame beroepsbevolking)

	zelfstandig ondernemers		zzp'ers	
	N (x 1000)	% van werkzame beroepsbevolking	N (x 1000)	% van werkzame beroepsbevolking
2003	880	12,6	531	7,6
2004	910	13,1	553	8,0
2005	933	13,4	570	8,2
2006	962	13,6	599	8,4
2007	1005	13,8	635	8,7
2008	1038	13,8	678	9,0
2009	1039	13,9	687	9,2
2010	1050	14,2	705	9,5
2011	1077	14,6	728	9,8
2012	1095	14,8	752	10,2
2013	1123	15,4	784	10,8
2014, derde kwartaal	1156	15,9	809	11,1

Bron: CBS (2014b en 2014c)

De flexibilisering van de arbeidsmarkt heeft wellicht tot gevolg dat mensen zich minder verbonden voelen met de wijze waarop het huidige pensioenstelsel is ingericht. De overstap naar een andere werkgever kan tevens een overstap naar een ander pensioenfonds inhouden, wat vaak gevolgen heeft voor hun latere pensioen. Werknemers die besluiten als zelfstandig ondernemer verder te gaan, dienen hun oudedagvoorziening vanaf dat moment ook geheel zelf te regelen. Zeker als hun besluit is ingegeven door het idee 'eigen baas' te zijn, zullen zij weinig waarde hechten aan collectieve pensioenregelingen. Overigens laat onderzoek zien dat in de praktijk een fors deel van de zzp'ers te weinig of helemaal geen pensioen opbouwt: ze besteden het geld aan andere zaken en stellen het organiseren van hun pensioenopbouw uit (szw 2013).

3.3 Nederland steeds hoger opgeleid

In de literatuur wordt het gestegen opleidingsniveau in Nederland vaak genoemd als een van de factoren die maken dat mensen minder hechten aan solidariteit binnen de aanvullende pensioenen. Een hoger opgeleide bevolking is mondiger en wil zijn eigen zaken regelen, zo is de gedachte. In deze paragraaf gaan we hier nader op in.

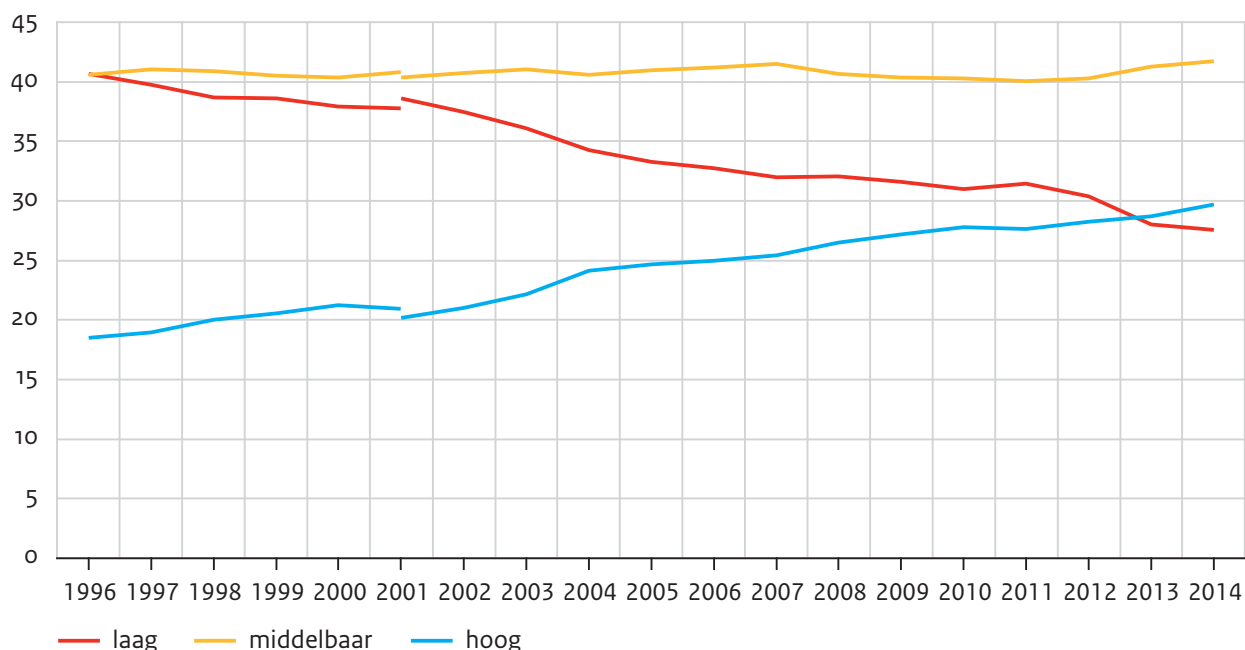
Een gestegen opleidingsniveau ...

In de huidige samenleving valt steeds meer te kiezen. Mensen kunnen hun leven grotendeels naar eigen wens inrichten; zaken als partnerkeuze en beroepskeuze worden niet langer – zoals in de jaren vijftig – bepaald door kerk en traditie, maar door opleidingsniveau en vrije wil (Herweijer en Josten 2014). Figuur 3.2 laat zien dat sinds medio jaren negentig

het opleidingsniveau van de 15-64-jarigen in Nederland gestaag is toegenomen. Waar in 1996 nog 40% een diploma op maximaal vmbo-niveau had behaald en minder dan 20% een hbo- of universitaire opleiding had afgerond, lagen deze beide aandelen in het derde kwartaal van 2014 iets onder 30%.

Figuur 3.2

Onderwijsniveau van de bevolking van 15-64 jaar, 1996-2014 (in procenten)^{a, b}

a Cijfers 2014 betreffen het derde kwartaal.

b In 2001 is sprake van een trendbreuk als gevolg van een nieuwe weegmethode.

Bron: CBS (2014d)

... leidt tot individualisering ...

Een gevolg van het gestegen opleidingsniveau is dat mensen in toenemende mate in staat zijn hun leven naar eigen inzicht in te richten. Men is minder afhankelijk van bevoogdende instituties als gezin, kerk en school. Deze trend wordt vaak omschreven als individualisering.

Individualisering in de betekenis van autonomie ten opzichte van traditionele instituties is door Felling en Scheepers (2000, in Van Lindenberg 2008) benoemd als *de-institutionalisering*. Dit komt tot uiting in bijvoorbeeld de gezinsverdunding die zich de afgelopen decennia heeft voorgedaan (meer eenpersoonshuishoudens, kleiner aantal kinderen), maar ook in het verminderde kerkbezoek en de daling van het ledental van politieke partijen en vakbonden. Voor Ultee et al. (2003) is deze vorm van individualisering sterk verwant aan sociale cohesie of, negatief geformuleerd, onthechting. De-institutionalisering is tevens zichtbaar in het fenomeen dat kinderen het ouderlijk huis verlaten om 'op zichzelf' te gaan wonen, of dat veel vrouwen na hun huwelijk hun meisjesnaam blijven gebruiken. Daarnaast is het veel minder vanzelfsprekend geworden dat partners elkaars vriendenkring delen of gezamenlijk activiteiten ondernemen, terwijl anderzijds

de eigen kamer van de kinderen of de studeerkamer voor vader of moeder tegenwoordig 'normaal' zijn (Schnabel 2004a).

Naast de-institutionalisering onderscheiden Felling en Scheepers (in Van Lindenberg 2008) vier andere betekenissen van individualisering. *De-traditionalisering* of *culturele individualisering* staat voor een verminderde steun voor traditionele normen, waarden en opvattingen. Vaak gaat het dan (opnieuw) om opvattingen van de kerk en andere traditionele instituties. *Privatisering* verwijst naar de lossere relatie tussen het individu en de collectiviteiten waarvan hij deel uitmaakt: het feit dat iemand tot een bepaalde groep (bv. generatie, sociale klasse, geloofsgroep) behoort, is steeds minder bepalend voor zijn of haar eigen opvattingen en gedragingen (De Beer 2004). De vierde betekenis van individualisering, *fragmentering*, betreft de verminderde samenhang tussen opvattingen van een persoon op verschillende levensterreinen. Tot slot heeft *heterogenisering* of *pluriformering*, zoals De Beer het noemt, betrekking op de verscheidenheid aan individuele opvattingen: mensen verschillen steeds meer van elkaar in hun ideeën en meningen.

Hoewel het bestaan van de individualiseringstrend voor de meeste mensen, inclusief sociaal wetenschappers, buiten kijf staat, stelt De Beer (2004) dat daar eigenlijk weinig empirisch bewijs voor is. Weliswaar zijn er allerlei aanwijzingen voor individualisering in de betekenis van de-institutionalisering, de verminderde binding van individuen aan traditionele instituties, maar voor de vier andere vormen van individualisering bestaat nauwelijks een empirische basis. Aan de hand van twee meta-analyses op basis van gegevens uit dertig jaar SCP-onderzoek constateert hij dat individualisering in de betekenis van pluriformering (meer heterogeniteit in de opvattingen van individuen) of privatisering (het verminderde belang van de sociale categorie waartoe men behoort voor iemands attitudes, gedragingen en omstandigheden) niet kan worden bewezen. Eerder het tegendeel lijkt op te gaan: bezien over een periode van dertig jaar blijkt er voor een meerderheid van de onderzochte variabelen inderdaad een grotere verscheidenheid in meningen, maar zijn in veel andere gevallen mensen juist eensgezinder in hun opvattingen geworden. Ook bleken de kenmerken die een indicatie geven tot welke sociale categorie men behoort (geslacht, leeftijd, opleidingsniveau etc.) een steeds groter deel van de variantie in opvattingen en gedragingen te verklaren. Dit is tegengesteld aan de verwachting op grond van de veronderstelde tendens tot privatisering.

Zoals eerder is aangestipt, kleeft aan de term 'individualisering' tevens een negatieve connotatie: mensen zouden zich steeds minder van elkaar aantrekken en zich alleen nog interesseren voor hun persoonlijk belang. Individualisering wordt dan ook vaak gezien als een bedreiging voor de sociale cohesie (Schnabel 2004b). Hiervoor zijn echter evenmin concrete aanwijzingen. Het aandeel mensen in Nederland dat vrijwilligerswerk verricht ligt al sinds medio jaren negentig tussen 25% en 30%² (De Beer 2005; Posthumus et al. 2013), terwijl meer dan 80% van de huishoudens geld geeft aan goede doelen³ (Posthumus et al. 2013). Een overzicht van diverse onderzoeken naar solidariteit in de samenleving laat verder zien dat een meerderheid van de bevolking een samenleving wenst gericht op solidariteit, veiligheid en herstel van normen en waarden (Lewin en Zweers 2014).

... en de wens tot meer keuzevrijheid?

Het gestegen opleidingsniveau heeft niet alleen ertoe geleid dat mensen steeds beter hun eigen keuzes in het leven *kunnen* maken, maar ook – is althans de veronderstelling – dat ze dit in toenemende mate *willen*. Deze wens tot meer eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid wordt in de politiek vaak benadrukt als argument om taken en verantwoordelijkheden van overheid naar marktpartijen en maatschappelijke organisaties over te dragen (Veldheer en Bijl 2011).

De laatste tijd komen echter ook de nadelen van keuzevrijheid prominenter naar voren. Zo leidt het aanbieden van al die keuzemogelijkheden tot irritatie omdat veel mensen niet bereid of in staat zijn om een keuze te maken, maar zich hiertoe gedwongen voelen door een terugtrekkende overheid. De introductie van marktwerking op het terrein van ziektekostenverzekeringen, energieleveranciers, telefonie enzovoort, kost mensen veel tijd en vraagt om inzicht. Keuzevrijheid voelt dan eerder aan als keuzedwang. Waar economen uitgaan van de veronderstelling dat meer keuzemogelijkheden leiden tot meer welvaart en welbevinden, blijkt een overdaad aan keuze juist het tegenovergestelde effect te hebben (de wet van de verminderde meeropbrengst). Hoe meer keuze er wordt aangeboden, hoe groter de kans dat mensen blijven zitten waar ze zitten: ze veranderen niet van zorgverzekeraar en blijven hun huidige internetprovider trouw (Veldheer en Bijl 2011).

Ten aanzien van keuzevrijheid op het terrein van de pensioenen blijken mensen nogal eens op twee gedachten te hinken. Van Dalen en Henkens (2014) tonen aan dat er enerzijds een meerderheid is die de vrijheid wil hebben om bepaalde aspecten van hun pensioen zelf te regelen, maar dat er tegelijkertijd een even grote meerderheid is die diezelfde aspecten bij voorkeur automatisch geregeld zouden zien. Ook onderzoek van Veldkamp (2014) wijst uit dat een meerderheid van de ondervraagden zich, vooral omwille van de aansluiting op de persoonlijke situatie, uitspreekt voor meer keuzemogelijkheden bij de opbouw van hun aanvullend pensioen. Daarnaast erkent men echter dat veel mensen te weinig kennis hebben om die keuzes te kunnen maken, met als risico dat men de verkeerde keuzes maakt. De Beer et al. (2014) hebben voor vier vormen van keuzevrijheid uitgezocht wat de uitwerking op het pensioenstelsel zou zijn in termen van maatwerk, continuïteit en de verhouding tussen kosten en baten. Zij concluderen dat keuzevrijheid in alle vier scenario's een prijs met zich meebrengt, hetzij in termen van hogere uitvoeringskosten hetzij in de zin van minder solidariteit en minder risicodeling. Bij twee scenario's is sprake van een exit-optie: werknemers, respectievelijk werkgevers kunnen zelf bepalen bij wie zij hun pensioenregeling onderbrengen. Deze scenario's hebben de grootste gevolgen: in de situatie waar men de vrijheid heeft uit het huidige pensioenfonds te stappen, zullen intergenerationele solidariteit en risicodeling tussen bijvoorbeeld mannen en vrouwen moeilijk te handhaven zijn, terwijl de transactie- en administratiekosten zullen oplopen. De twee andere opties gaan uit van behoud van de verplichte deelname aan het pensioenfonds, maar meer keuzemogelijkheden binnen de bestaande pensioenregelingen. Deze scenario's blijken veel minder ingrijpend. Wel is er een kans dat jongeren vaker zullen kiezen voor een lager opbouwpercentage. Dit heeft voor henzelf een lager aanvullend pensioen tot gevolg,

maar leidt er tevens toe dat hun bijdrage aan de solidariteit met ouderen vermindert. Overigens laat Van Rooij (2015) zien dat lang niet iedereen de mogelijkheid om tijdelijk de hoogte van de pensioenpremie aan te passen zou benutten. Slechts 8% van de werknemers geeft aan dat zij tijdelijk minder pensioenpremie zouden willen betalen, terwijl nog eens 19% ervoor zou kiezen nu minder te betalen om dit in een latere periode te compenseren met een hogere premiebijdrage. Bijna de helft van de ondervraagden zou geen gebruikmaken van de aangeboden keuzevrijheid of alleen om tijdelijk méér pensioen op te bouwen (30%, resp. 19%).

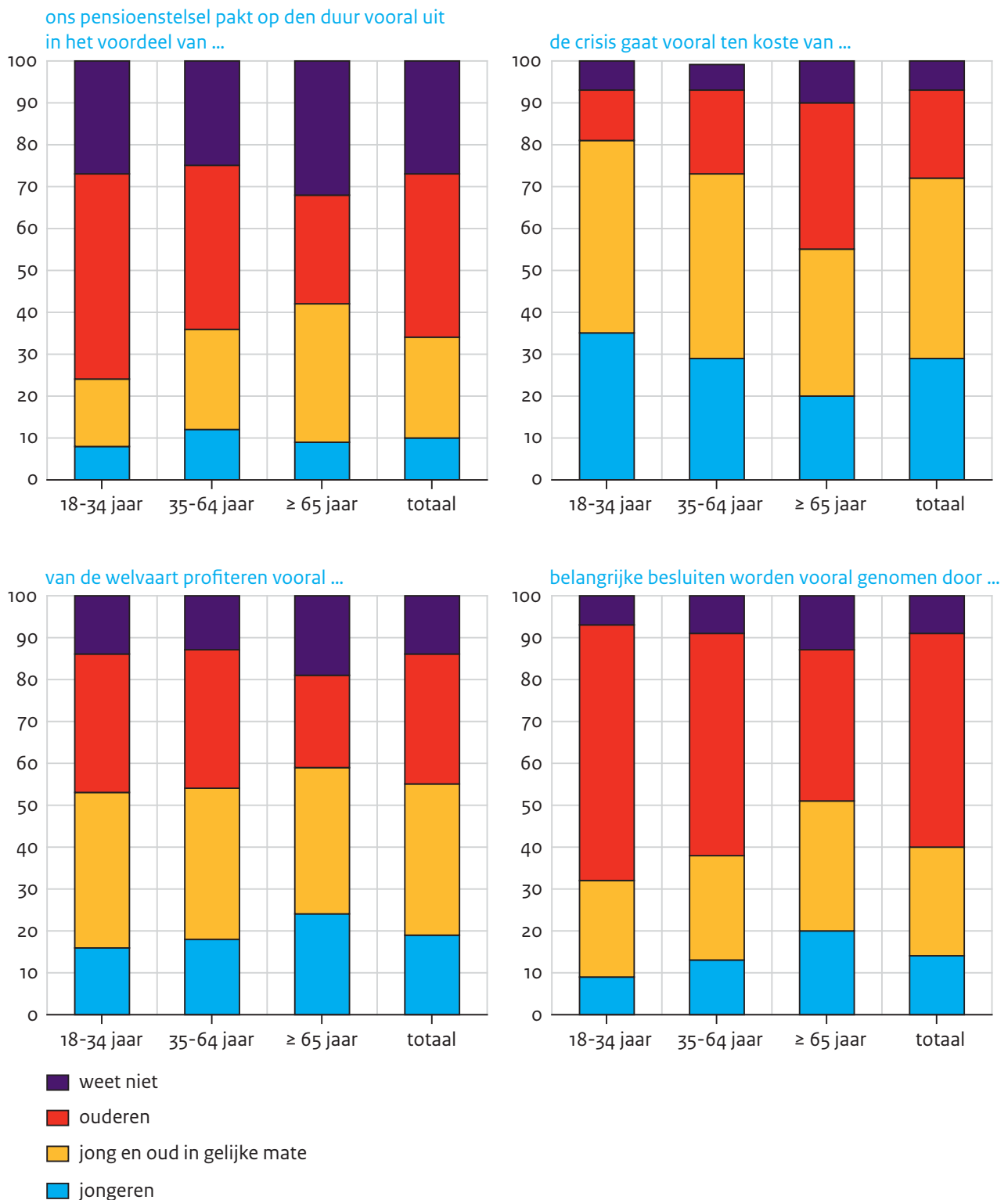
3.4 Scheidslijnen tussen jong en oud?

Zoals we in hoofdstuk 2 hebben beschreven, zijn in de pensioenen jongeren (verplicht) solidaire met ouderen. Dit geldt zowel voor de AOW als voor het aanvullend pensioen dat men via de werkgever opbouwt. Vanwege de doorsneepremie betalen jongere werknemers meer premie voor hun aanvullend pensioen dan actuariael gezien noodzakelijk is, terwijl oudere werknemers naar verhouding te weinig premie betalen. Zij worden op die manier ‘gesubsidieerd’ door de jongeren.

In het Sociaal en Cultureel Rapport 2014 is uitgebreid ingegaan op de verschillen die er in Nederland bestaan tussen diverse bevolkingsgroepen. Centrale vragen daarbij waren of er sprake is van een verscherping van de tegenstellingen tussen groepen en of bepaalde bevolkingsgroepen als gevolg hiervan te maken hebben met verminderde levenskansen (Vrooman et al. 2014). Een van de onderzochte tegenstellingen betrof die tussen jong en oud. Nagegaan is onder meer hoe jongeren (18-34-jarigen) en ouderen (65-plussers) denken over hun eigen en elkaars maatschappelijke positie. In figuur 3.3 staan de resultaten weergegeven. Hieruit blijkt dat veel jongeren menen dat de ouderen beter af zijn dan zijzelf. Volgens hen zijn het vooral de ouderen die profiteren van het pensioenstelsel en van de welvaart en die de meeste zeggenschap in het land hebben, terwijl zijzelf degenen zijn die voor de kosten van de crisis opdraaien. Andersom gaat dit in mindere mate op, al denken de ouderen gunstiger over de positie van jongeren en minder gunstig over hun eigen positie dan de 18-64-jarigen.

Figuur 3.3

Beleving van de maatschappelijke positie van jongeren en ouderen, naar leeftijdscategorie, 2014
(in procenten)

Bron: SCP (ViN'14)

Tabel 3.3 laat zien hoe ouderen en jongeren denken over de solidariteit tussen de generaties. Hieruit komt enerzijds naar voren dat een flink deel van de bevolking zich zorgen maakt over die solidariteit: 30% tot 44% is het eens met de uitspraak dat jong en oud niet

meer zo solidair met elkaar zijn. Aan de andere kant geeft meer dan de helft van zowel de jongeren tot 35 jaar als de 35-64-jarigen te kennen niet bereid te zijn tot het inleveren van inkomen ter ondersteuning van ouderen. Bij de ouderen gaat het om een aanzienlijk kleiner percentage (36%), maar deze groep zegt vaker dat ze het niet weten. Het aandeel dat wel inkomen zou willen inleveren ten behoeve van ouderen, ligt in alle drie leeftijdsgroepen rond 15%. Dit is in lijn met eerder onderzoek naar solidariteit (Soede 2010, zie hoofdstuk 1). Als het gaat om solidariteit met jonge mensen worden soortgelijke resultaten gevonden: opnieuw is de groep die geen inkomen wil inleveren aanzienlijk groter dan de groep die zegt daar wel toe bereid te zijn. Hier geeft de middengroep nog het meest blijk van solidariteit; bijna 40% van hen zou inkomen willen inleveren om jonge mensen beter op weg te helpen.

Tabel 3.3

Opvattingen over solidariteit tussen jong en oud, 2014 (in procenten)

	oneens	neutraal	mee eens	weet niet
de solidariteit tussen jong en oud staat in				
Nederland onder druk				
18-34 jaar	20	35	30	16
35-64 jaar	20	31	36	13
≥ 65 jaar	15	21	44	19
ik wil best inkomen inleveren om ouderen beter te ondersteunen				
18-34 jaar	53	28	14	5
35-64 jaar	50	27	15	8
≥ 65 jaar	36	23	17	24
ik wil best inkomen inleveren om jonge mensen beter op weg te helpen				
18-34 jaar	45	29	22	5
35-64 jaar	46	30	38	6
≥ 65 jaar	19	39	22	19

Bron: scp (ViN'14)

3.5 Conclusies

De eerste hoofdvraag voor dit onderzoek heeft betrekking op de invloed van een aantal maatschappelijke trends op het draagvlak voor solidariteit binnen de pensioenen. Uit de voorgaande paragrafen komt allereerst naar voren dat recent steeds duidelijker is geworden dat de ouderdomspensioenen geen vanzelfsprekendheid vormen. Door de economische crisis, maar vooral door de al veel langer durende vergrijzingstrend staan de pensioenuitkeringen onder druk en dit zal de komende decennia vermoedelijk – ondanks de verhoging van de pensioenleeftijd – niet veel beter worden. Een mogelijk gevolg is dat met name jongeren zich gedupeerd voelen: zij moeten immers langer doorwerken om voor

het inkomen van een steeds grotere groep ouderen te zorgen, terwijl zij zelf minder pensioen zullen ontvangen. Dit laatste komt door de verlaging van het opbouwpercentage, maar ook doordat pensioenfondsen minder snel dan voorheen (mogen) overgaan tot indexering van de pensioenen. Een en ander kan ertoe leiden dat jongeren hun pensioen liever zelf willen gaan regelen in plaats van deel te nemen in het huidige collectieve stelsel. Ervan uitgaand dat het hier om een cohorteffect gaat,⁴ zal de groep die het zelf wil regelen in de toekomst toenemen.

Een andere trend die wellicht van invloed is op de mate van solidariteit in de pensioenen, betreft de toegenomen flexibilisering van de arbeidsmarkt. Mensen wisselen, gedwongen dan wel vrijwillig, vaker van werkgever en besluiten vaker als zelfstandig ondernemer verder te gaan. Met name deze laatste overstap kan nadelig uitwerken voor hun pensioenopbouw: zelfstandigen (zzp'ers) zijn zelf voor hun oudedagsvoorziening verantwoordelijk, maar blijken dit in veel gevallen voor zich uit te schuiven. Tegelijkertijd heeft een groot deel van hen tijdens de periode dat zij nog in loondienst werkten, relatief meer pensioenpremie betaald dan dat ze er in de vorm van pensioenopbouw voor terugkrijgen. De doorsnee-systematiek in het bestaande pensioenstelsel werkt voor hen dus negatief uit. Hierdoor, maar ook door de gedachte 'eigen baas' te willen zijn, zullen zij zich mogelijk weinig gelegen laten liggen aan het huidige collectieve stelsel.

Een laatste trend die in dit hoofdstuk besproken is, betreft het toegenomen opleidingsniveau in samenhang met een (veronderstelde) trend tot individualisering en behoefte aan keuzevrijheid. Het aandeel hoogopgeleiden in Nederland is de laatste decennia onmiskenbaar gestegen, en er is tevens sprake geweest van een sterke de-institutionalisering. Of de behoefte aan keuzevrijheid is gegroeid, is minder duidelijk: mensen willen wel kunnen kiezen, maar als dat dan kan blijkt (vrijwel) iedereen voor hetzelfde te kiezen.

Hoewel vaak wordt verondersteld dat deze trends samengaan met een verminderd draagvlak voor solidariteit, al dan niet binnen de pensioenen, hebben diverse studies tevens aangetoond dat een aanzienlijk deel van de volwassenen zich solidair betoont met anderen. Hierbij kan het gaan om vrijwillige solidariteit in de vorm van vrijwilligerswerk of giften aan goede doelen, maar ook om verplichte solidariteit in de vorm van herverdeling van inkomen tussen jong en oud, man en vrouw of gezond en arbeidsongeschikt. Dat hoogopgeleide en mondige burgers meer maatwerk wensen in hun pensioen hoeft daarmee niet in tegenspraak te zijn.

De opvattingen van werkenden over solidariteit en keuzevrijheid in de aanvullende pensioenen vormen het thema van het empirische deel van ons onderzoek. Hoofdstuk 4 en 5 gaan hierop in.

Noten

- 1 Overigens was er ook in de voorgaande periode sprake van een dalende trend: tussen 2001 en 2006 daalde de rente van 4,63% naar 3,03%. Na een korte opleving in 2007 daalde de rente vervolgens van 3,94% in 2008 naar 1,17% in 2014 (Pensioenperspectief 2015).
- 2 Beide cijfers zijn gebaseerd op het scp-onderzoek Culturele Veranderingen.

- 3 Cijfers bekend over de periode 2001-2011. Het gemiddeld gedoneerde bedrag is overigens wel gedaald, van 263 naar 240 euro per huishouden (Posthumus et al. 2013).
- 4 Bij een 'echt' leeftijdseffect gaat het om de invloed van de leeftijd en is te verwachten dat de mening van deze jongeren verandert als zij ouder worden. Bij een cohorteffect gaat het om het effect van het behoren tot een bepaald geboortecohort.

4 Aanpak van het onderzoek

Om te achterhalen in hoeverre werkenden solidariteit in de pensioenen belangrijk vinden, met welke groepen zij risico's willen delen, en in hoeverre zij keuzevrijheid wenselijk achten (onderzoeksvragen 2, 3 en 4; zie § 1.5) is eind 2014 een enquête afgenomen bij ruim duizend personen die in loondienst of als zelfstandig ondernemer werkzaam zijn. In hoofdstuk 5 bespreken we de resultaten; hier gaan we in op de aanpak van het onderzoek.

4.1 De vragenlijst, het veldwerk en de respondenten

Voor de beantwoording van de vraag hoe werkenden denken over solidariteit in de pensioenen heeft het scp een vragenlijst ontwikkeld, bestaande uit ongeveer dertig hoofdvragen. Aan de orde kwamen onder meer de wijze waarop men aankijkt tegen het deelnemen aan een pensioenfonds, het belang van solidariteit en keuzevrijheid daarbij, waar men eventueel meer zeggenschap over zou willen krijgen, met welke groepen men risico's wil delen en waarom met bepaalde groepen wel of juist niet, en het verwachte profijt van het huidige stelsel voor het eigen pensioen. De gestelde enquêtevragen zijn terug te vinden in bijlage A (te vinden via www.scp.nl onder dit rapport).

Om te toetsen of de vragen begrijpelijk en eenduidig te interpreteren zijn, is de enquête voorafgaand aan het feitelijke onderzoek getoetst door middel van enkele cognitieve interviews. Hiertoe zijn vier personen benaderd die varieerden naar geslacht (drie mannen en één vrouw), opleidingsniveau (drie laag- en één hoogopgeleid)¹ en arbeidspositie (drie werkenden in loondienst en één zelfstandig ondernemer). Deze personen gaven toestemming dat een interviewer bij hen thuis kwam om de enquête door te nemen. Naar aanleiding van hun opmerkingen en geconstateerde onduidelijkheden is een aantal vraagformuleringen aangepast.

De uiteindelijke vragenlijst is in de periode 21 november – 2 december 2014 voorgelegd aan een steekproef van het CentERpanel. Dit is een online onderzoekspanel onder beheer van Stichting CentERdata, een onderzoeksinstituut dat gelieerd is aan de universiteit van Tilburg. Het panel bestaat in totaal uit bijna 5400 personen,² afkomstig uit circa 2000 huishoudens.³ Voor het huidige onderzoek zijn 1472 panelleden van 16-64 jaar benaderd.⁴ Alle beoogde respondenten zijn geselecteerd op het feit dat zij betaald werk in loondienst verrichten dan wel als zelfstandige of freelancer werkzaam zijn. Van de benaderde panelleden hebben er 1036 de vragenlijst volledig ingevuld. De respons bedraagt daarmee 70,4%. Nog eens 31 personen hebben de vragenlijst gedeeltelijk beantwoord. Tabel 4.1 presenteert de samenstelling van de responsgroep naar een aantal persoonskenmerken.

Tabel 4.1

Achtergrondkenmerken van de respondenten, vergeleken met het totaal aantal werkzame personen in Nederland, 2014 (in procenten)

	respondenten (n=1067)	werkzame personen in Nederland (N=8.145.000)
geslacht		
man	55,1	53,4
vrouw	44,9	46,6
leeftijd		
16-24 jaar	0,7	15,6
25-34 jaar	19,4	20,8
35-44 jaar	31,7	22,2
45-54 jaar	22,4	25,1
55-64 jaar	23,5	16,3
≥ 65 jaar	2,3	– ^a
opleidingsniveau		
laag (maximaal vmbo)	16,0	21,2
middelbaar (havo/vwo, mbo)	31,0	43,3
hoog (hbo, wo)	53,0	34,8
onbekend	– ^a	0,8
etnische achtergrond		
autochtoon Nederlands	54,8	80,6
westerse migrant	4,1	9,7
niet-westerse migrant	0,7	9,6
onbekend	40,4	0,1
arbeidsmarktpositie		
werkzaam in loondienst	90,2	84,1 ^b
werkzaam als zelfstandig ondernemer	9,6	15,9 ^b
anders	0,3	– ^a
gestandaardiseerd netto huishoudensinkomen per maand		
< 1061 euro (< niet-veel-maar-toereikendcriterium)	6,1	4,9 ^c
1061 – 2035 euro (< mediaan inkomen)	42,5	– ^d
2035 – 3054 euro (< 1,5 x mediaan inkomen)	36,2	– ^d
≥ 3054 euro (≥ 1,5 x mediaan inkomen)	12,8	– ^d
onbekend	2,4	– ^d

a Niet van toepassing.

b Percentages ten opzichte van de werkzame beroepsbevolking in plaats van totaal aantal werkzame personen.

c Cijfer betreft personen van 18 jaar en ouder met werk als belangrijkste eigen inkomensbron.

d Percentages kunnen niet worden berekend doordat inkomensverdeling niet bekend is. Het mediane inkomen van de bevolking is waarschijnlijk iets lager dan dat van de responsgroep: in 2012 bedroeg de mediaan van het gestandaardiseerde inkomen voor huishoudens met arbeid als belangrijkste inkomensbron 23.700 euro per jaar, ofwel 1975 euro per maand (CBS 2014e).

Bron: SCP (SiP'14); CBS (2014d); SCP/CBS (2014: 68)

Zoals tabel 4.1 laat zien zijn sommige bevolkingsgroepen sterker vertegenwoordigd onder de respondenten dan onder de werkenden in de totale Nederlandse bevolking. Dit is vooral duidelijk ten aanzien van het opleidingsniveau: van de respondenten heeft ruim de helft onderwijs op hbo- of wetenschappelijk niveau afgerond, terwijl dit aandeel in de totale werkzame bevolking iets meer dan een derde bedraagt. Daarnaast zitten er in de responsgroep relatief veel 35-44-jarigen en 55-plussers en zijn ook de werkenden in loondienst wat sterker vertegenwoordigd.

Het aandeel autochtone Nederlanders binnen de responsgroep (55%) zal feitelijk aanmerkelijk hoger liggen dan in de tabel is weergegeven. Van een groot deel van de respondenten is geen informatie over de herkomst beschikbaar. Afgaand op de verdeling naar herkomstgroep onder degenen van wie deze informatie wel bekend is, valt echter te verwachten dat vooral het aandeel niet-westerse migranten ver achterblijft bij dat in de totale werkende populatie.

Het feit dat onze enquête is afgenomen bij een online onderzoekspanel maakt dat men zeer terughoudend dient te zijn met het generaliseren van de bevindingen naar de totale Nederlandse bevolking. Deelnemers aan een (online) onderzoekspanel wijken vaak af van 'gewone' Nederlanders, zoals ook uit tabel 4.1 blijkt. Dit geldt niet alleen voor hun demografische kenmerken (vaker hoogopgeleid, vaker autochtoon Nederlands), maar mogelijk ook voor hun opvattingen en ideeën. Om deze reden heeft er geen herweging van de resultaten naar de totale bevolking plaatsgevonden; de bevindingen geven slechts de mening van de deelnemers aan dit onderzoek weer.

4.2 De kwaliteit van de gegevens

Zoals in paragraaf 4.1 is aangegeven, zijn er voorafgaand aan de dataverzameling enkele cognitieve interviews gehouden met het doel de vragenlijst te toetsen op begrijpelijkheid en eenduidigheid. Aan de hand van deze interviews is de enquête vervolgens op een aantal punten aangepast, waarna het is gebruikt voor het feitelijke onderzoek.

Pensioenen vormen een thema waar de meeste mensen zelden over nadenken en weinig kennis over hebben (Bemer et al. 2014; Intomart GfK 2015; Prast en Van Soest 2014).

Dit kan de validiteit van de verkregen informatie negatief hebben beïnvloed, bijvoorbeeld doordat de vragen verkeerd zijn geïnterpreteerd of doordat respondenten 'dan maar wat invullen'. Wel zijn er mogelijkheden om achteraf een beeld te krijgen van de kwaliteit van de gegevens. In het hiernavolgende gaan we op vier informatiebronnen nader in:

- de tijd die men heeft besteed aan het invullen van de enquête;
- responspatronen;
- ervaren moeilijkheidsgraad en relevantie van de vragenlijst;
- aanvullende cognitieve interviews.

De invulduur

Indien een enquête in zeer korte tijd is ingevuld, is dit een indicatie dat het niet serieus is gedaan. Het feit dat het hier om een internetenquête gaat, maakt het mogelijk om de begin- en eindtijd te registreren. De invulduur kan vervolgens worden berekend door de begintijd af te trekken van de eindtijd.⁵ Een klein deel van de respondenten (4%) blijkt de vragenlijst op een andere dag te hebben afgerond dan ze ermee waren begonnen, en is verder buiten deze berekening gehouden. Nog eens 3% heeft een invulduur die naar boven toe meer dan één standaarddeviatie van het gemiddelde afwijkt. Bij hen is er wellicht eveneens sprake geweest van een tussentijdse onderbreking en ook zij zijn buiten deze analyse gelaten. De overige respondenten hebben gemiddeld bijna veertien minuten over het invullen van de vragenlijst gedaan. Een klein deel van hen (7 personen, bijna 1%) blijkt echter een invultijd van slechts twee à drie minuten te hebben. Gezien de lengte van de vragenlijst moeten we ervan uitgaan dat zij de enquête niet serieus hebben ingevuld. Zij zijn daarom uitgesloten van alle verdere analyses. Nog eens 84 respondenten (bijna 9%) hebben een invulduur die varieert tussen ruim drie minuten en iets minder dan zeven minuten. Ook in deze gevallen kan niet worden uitgesloten dat zij de enquête niet serieus hebben ingevuld; zij zijn gecheckt op ‘verdachte’ antwoordpatronen.

Responspatronen

Bij responspatronen is sprake van een willekeurige beantwoording van de vragenlijstitems: ongeacht de inhoud van de vragen vult men overal hetzelfde antwoord in of wisselt men het ene antwoord af met het andere (bv. om-en-om de laagste en de hoogste score). Dit laatste type antwoordpatroon is relatief moeilijk te achterhalen; hier richten we ons op het eerstgenoemde type. Zoals gezegd besteden we daarbij extra aandacht aan de 84 respondenten met een geringe invultijd.

In de vragenlijst zitten tien blokken met zogenoemde matrix-vragen; een aantal achtereenvolgende items met betrekking tot hetzelfde onderwerp en met dezelfde antwoordmogelijkheden. Bij elk van die blokken komt het voor dat respondenten op alle vragen hetzelfde antwoord geven. Dit hoeft echter niet te betekenen dat zij de enquête niet serieus hebben beantwoord. Zo is het bijvoorbeeld heel goed mogelijk dat men het een slechte zaak vindt dat sommige groepen meebetalen aan het pensioen van anderen en dat het hen daarbij niet uitmaakt om welke groepen het daarbij gaat (zie § 5.1). Ook is voor te stellen dat men het zeer belangrijk vindt om de vrijheid te hebben bepaalde pensioenaspecten zelf te kunnen bepalen, ongeacht welke aspecten dat zijn (§ 5.2). Vergelijking van de antwoorden van degenen met een korte invultijd met die van de totale groep respondenten leert dat dergelijke responspatronen in beide groepen ongeveer even vaak voorkomen. Een uitzondering hierop zijn de antwoordcategorieën ‘neutraal’ en ‘weet niet’: deze antwoorden komen naar verhouding duidelijk vaker voor binnen de groep met een korte invultijd dan binnen de totale groep. Dit suggereert dat de korte invulduur van de eerste groep het gevolg is van het feit dat deze respondenten zich er wat gemakkelijk vanaf hebben gemaakt: in plaats van serieus hun mening te geven, kiezen zij standaard voor een midden-

positie of stellen dat ze het antwoord niet weten. Besloten is daarom ook deze 84 respondenten verder buiten beschouwing te laten. De bespreking van de bevindingen in dit hoofdstuk is gebaseerd op de resterende 976 deelnemers aan het onderzoek.⁶ Tabel 4.2 leert dat de samenstelling van deze groep nauwelijks afwijkt van die van de oorspronkelijke responsgroep. Wel is het aandeel jongeren nu nog iets kleiner en het aandeel hoogopgeleiden nog iets groter.

Tabel 4.2

Achtergrondkenmerken van de respondenten, totaal en exclusief degenen met een korte invulduur, 2014 (in procenten)

	respondenten totaal (n=1067)	respondenten excl. korte invulduur (n=976)
geslacht		
man	55,1	55,3
vrouw	44,9	44,7
leeftijd		
16-24 jaar	0,7	0,4
25-34 jaar	19,4	19,2
35-44 jaar	31,7	30,8
45-54 jaar	22,4	22,3
55-64 jaar	23,5	24,7
≥ 65 jaar	2,3	2,6
opleidingsniveau		
laag (maximaal vmbo)	16,0	15,5
middelbaar (havo/vwo, mbo)	31,0	30,1
hoog (hbo, wo)	53,0	54,4
etnische achtergrond		
autochtoon Nederlands	54,8	54,5
westerse migrant	4,1	4,2
niet-westerse migrant	0,7	0,6
onbekend	40,4	40,7
arbeidsmarktpositie		
werkzaam in loondienst	90,2	90,0
werkzaam als zelfstandig ondernemer	9,6	9,7
anders	0,3	0,3
gestandaardiseerd netto huishoudensinkomen per maand		
< 1061 euro (< niet-veel-maar-toereikendcriterium)	6,1	5,7
1061 – 2035 euro (< mediaan inkomen)	42,5	42,1
2035 – 3054 euro (< 1,5 x mediaan inkomen)	36,2	36,7
≥ 3054 euro (≥ 1,5 x mediaan inkomen)	12,8	13,0
onbekend	2,4	2,5

Bron: SCP (SiP'14)

Ervaren moeilijkheidsgraad en relevantie van de vragenlijst

Aan het eind van de enquête dienden de respondenten aan te geven hoe moeilijk of makkelijk zij de vragen vonden, of de vragen voor hen duidelijk waren en in hoeverre de vragenlijst hen tot denken heeft aangezet. Daarnaast konden ze aangeven of ze het onderwerp interessant vonden en kregen ze de mogelijkheid hun mening nader toe te lichten. Deze set van vragen, die Stichting CentERdata standaard stelt ter afsluiting van hun enquêtes, biedt informatie over hoe de respondenten de vragenlijst hebben ervaren. Tabel 4.3 presenteert de resultaten.

Tabel 4.3

Ervaringen van de respondenten met de vragenlijst, 2014 (in procenten)

	(beslist) niet	neutraal	(beslist) wel
Vond u het moeilijk om de vragen te beantwoorden?	45	21	34
Vond u de vragen duidelijk?	8	28	64
Heeft de vragenlijst u aan het denken gezet?	26	37	38
Vond u het onderwerp interessant?	25	35	40
Vond u het plezierig om de vragen in te vullen?	20	41	38

Bron: SCP (SiP'14)

Uit tabel 4.3 blijkt dat iets meer dan een derde van de respondenten het moeilijk vond om de vragen te beantwoorden, maar dat tegelijkertijd bijna twee derde meende dat de vragen duidelijk waren. Nadere analyse leert dat het hier niet om complementaire groepen gaat: van degenen die moeite hadden met het beantwoorden van de vragen, beoordeelde bijna de helft (49%) de vragen als duidelijk. De moeilijkheidsgraad van de vragenlijst zit kennelijk meer in het onderzoeksthema dan in de formulering van de items. Ook zijn er geen aanwijzingen dat degenen die de vragen moeilijk vonden, vaker dan gemiddeld 'neutraal' scoorden of de antwoordcategorie 'weet niet' gebruikten.

De overige drie evaluatievragen zijn elk door ruim een derde van de respondenten bevestigend beantwoord: 38% à 40% stelde dat de vragenlijst hen aan het denken had gezet, dat ze het onderwerp interessant vonden en dat ze het plezierig hadden gevonden de vragen in te vullen. In alle drie gevallen had circa een kwart van de respondenten de tegenovergestelde mening.

De respondenten kregen tevens de gelegenheid nadere opmerkingen over de vragenlijst of het onderzoek door te geven. Hiervan maakten 38 personen gebruik. Vijftien van hen wezen op een of meer (vermeende) fouten of onduidelijkheden in de vragenlijst, of op het ontbreken van een bepaalde antwoordcategorie waardoor zij de vraag niet goed konden beantwoorden. Elf anderen vonden de gestelde vragen irrelevant, omdat die naar hun mening te veel uitgingen van het bestaande systeem met (te veel) pensioenfondsen of te weinig rekening hielden met de situatie van zelfstandigen.

De overige opmerkingen varieerden van een algemene – meestal pessimistische – mening over de toekomst van de pensioenen tot aan de klacht dat men niet kon zien hoe ver men al was gevorderd in de vragenlijst.

Al met al leidt deze informatie tot de conclusie dat de enquête een moeilijk onderwerp behandelde, maar dat er volgens de meeste respondenten geen sprake was van een ‘ondoenlijke’ vragenlijst.

Aanvullende cognitieve interviews

De meningen van de respondenten over de vragenlijst, de informatie over de tijd die aan het invullen is besteed en over de antwoordpatronen duiden erop dat de enquête in veruit de meeste gevallen zonder problemen is ingevuld. Dit biedt echter geen garantie dat de enquêtevragen ook zijn geïnterpreteerd zoals ze bedoeld waren. Besloten is daarom nogmaals vier cognitieve interviews te houden, zodat we ons hierover (achteraf) een oordeel kunnen vormen. Deze interviews zijn op 9 februari 2015 afgenomen door marktonderzoeksbureau TNS Nipo. Net als in de eerste ronde van cognitieve interviews varieerden de vier deelnemers in samenstelling naar geslacht (twee mannen, twee vrouwen), opleidingsniveau (drie laag- en één hoogopgeleid) en arbeidspositie (drie werkenden in loondienst en één zelfstandig ondernemer). Tegengesteld aan de eerste ronde werden de interviews niet bij de respondenten thuis afgenomen, maar op de locatie van het onderzoeksbureau. In lijn met eerder onderzoek (Bemer et al. 2014) kwam uit de interviews naar voren dat het pensioen een thema is waar men zelden of nooit bij stil staat en waar men ook weinig van afweet. Als gevolg hiervan ervoer men de enquête als ‘moeilijk’, maar ook als ‘interessant’ en ‘om over na te denken’. Bij de bespreking van de bevindingen in hoofdstuk 5 zullen we, waar nuttig en noodzakelijk, met behulp van citaten aangeven welke associaties de interviewdeelnemers bij de vragenlijst hadden. Deze citaten zijn niet bedoeld als onderbouwing of nadere invulling van de enquêteresultaten; ze dienen uitsluitend om een beeld te geven van de wijze waarop de vragen zijn geïnterpreteerd. Eventuele misinterpretaties van de in de enquête gebruikte termen komen daarbij eveneens aan de orde.

Noten

- 1 De verhouding laag- en hoogopgeleiden stemt niet overeen met die in de populatie van werkzame personen in Nederland, of met die in de responsgroep. Aangezien de cognitieve interviews tot doel hadden na te gaan of de vragen voor iedereen begrijpelijk zijn, is besloten relatief meer laagopgeleiden te benaderen.
- 2 Dit aantal is inclusief huishoudleden en minderjarige kinderen die niet aan het onderzoekspanel deelnemen.
- 3 Teppa en Vis (2012) geven een overzicht van de methodologische aspecten van het CentERpanel. Onder meer gaan zij in op de rekrutering van de panelleden, de respons en de representativiteit.
- 4 Hoewel 65-plussers uiteraard ook een mening kunnen hebben over de thema's die in dit onderzoek aan de orde komen, zijn zij gewoonlijk uitsluitend als ‘gebruiker’ bij een pensioenfonds betrokken. Voor deze studie is vooral het oordeel relevant van mensen die nog bezig zijn met hun pensioenopbouw. De 65-plussers zijn daarom niet als respondent benaderd.

- 5 De eindtijd, en dus ook de invulduur, is alleen bekend voor degenen die de vragenlijst volledig hebben ingevuld. Alle uitkomsten met betrekking tot de invulduur zijn derhalve gebaseerd op de 1036 respondenten die aan dit criterium voldoen.
- 6 Dit aantal is inclusief de 31 personen die de vragenlijst gedeeltelijk hebben beantwoord.

5 Meningen over de aanvullende pensioenen

De enquête die aan de respondenten is voorgelegd, bevatte uiteraard verscheidene vragen over solidariteit, maar ging ook in op thema's als keuzevrijheid en loyaliteit. In dit hoofdstuk bespreken we eerst de meningen van de respondenten over solidariteit en herverdeling (§ 5.1) en over keuzevrijheid (§ 5.2). Daarna komt aan de orde welke keuzes werkenden zouden maken in het geval hun pensioenfonds er slecht voor zou staan en zij de mogelijkheid zouden krijgen om uit het fonds te stappen (§ 5.3). Voorts bespreken we met welke bevolkingsgroepen men wel of juist liever niet risico's wil delen in een pensioenfonds (§ 5.4) en komt de mening over het eigen pensioen aan bod (§ 5.5). Als laatste gaan we in op de vraag in hoeverre kenmerken als leeftijd, opleidingsniveau en inkomen gerelateerd zijn aan de opvattingen over solidariteit (§ 5.6). Paragraaf 5.7 sluit het hoofdstuk af met een aantal conclusies.

5.1 Deelnemen aan een pensioenfonds: opvattingen over solidariteit en herverdeling

Aangezien we met deze studie inzicht willen geven in de opvattingen over de aanvullende pensioenen, hebben pensioenfondsen een centrale rol in de enquête. Een eerste vraag die aan de respondenten is voorgelegd, betreft dan ook de eigen ervaring met pensioenfondsen (voor de exacte formulering zie vraag 1 in bijlage A, te vinden via www.scp.nl onder dit rapport). Een grote meerderheid van de ondervraagde panelleden (84%) geeft te kennen dat zij vanuit de huidige werkkring zijn aangesloten bij een pensioenfonds, terwijl nog eens 10% meldt dat zij vanuit een vroegere werkkring waren aangesloten. De overige 6% heeft geen persoonlijke ervaring met pensioenfondsen, ofwel omdat hun (vroegere) werkgevers daar niet bij waren aangesloten of omdat zij altijd als zelfstandige hebben gewerkt (beide 3%).

Aan degenen die vanuit hun huidige of vroegere werkkring ervaring hebben met pensioenfondsen, is gevraagd welk beeld zij hebben van een aanvullend pensioen bij een pensioenfonds (zie vraag 2 in bijlage A voor de exacte formulering); zien zij het als hun eigen pot met geld voor later, of als een gezamenlijke pot waar later hun pensioen uit betaald wordt?¹ Uit de resultaten blijkt dat 42% van de betrokken respondenten voor het eerste antwoord kiest, terwijl de rest (58%) stelt dat ze het als een gezamenlijke pot met geld beschouwen.²

Om een eerste indruk te krijgen van het belang dat men aan solidariteit binnen een pensioenfonds hecht, is hiernaar al aan het begin van de enquête gevraagd. De werknemers en de zelfstandigen kregen daarbij dezelfde introductie voorgelegd:

Pensioenfondsen zorgen voor het innen van premies. Ze beheren de beleggingen en keren de pensioenen uit. Daarbij is er sprake van solidariteit tussen de deelnemers binnen het fonds: alle deelnemers zitten in hetzelfde schuitje.

Aan degenen die in loondienst werken is vervolgens gevraagd hoe belangrijk zij solidariteit binnen een pensioenfonds vinden; aan de zelfstandigen is gevraagd of zij, indien de mogelijkheid zou bestaan, zich zouden aansluiten bij een dergelijk pensioenfonds (zie vraag 3a en 3b in bijlage A voor de exacte formuleringen).

Aan de deelnemers van de cognitieve interviews is doorgevraagd waar zij aan denken bij de term 'solidariteit'. De antwoorden geven aan dat deze term positieve associaties oproept:

Schuitje klinkt als rottigheid. Solidariteit is mooi: risico met elkaar delen, en ook de voordelen. Ik zou er zo weer voor kiezen, maar nu ben ik bijna met pensioen en kan ik er beter zelf voor gaan sparen. (man, 62 jaar, hoogopgeleid, zelfstandige)

Solidariteit betekent goede samenwerking, dat het eerlijk is. (vrouw, 43 jaar, laagopgeleid, werknemer)

Iedereen die erin zit krijgt hetzelfde en betaalt hetzelfde. Het is een soort gelijkheid. (man, 49 jaar, laagopgeleid, werknemer)

Moeilijk uit te leggen. Dat je allemaal hetzelfde doet en hetzelfde krijgt. (vrouw, 56 jaar, laagopgeleid, werknemer)

De werknemers blijken in meerderheid aan te geven dat zij solidariteit binnen een pensioenfonds belangrijk of zeer belangrijk vinden (63%). Slechts 7% noemt het een (zeer) onbelangrijk aspect, terwijl een kwart er neutraal tegenover staat en de resterende 4% het niet weet. Voor zelfstandigen speelt de solidariteit tussen deelnemers aan zo'n fonds veel minder een rol, getuige het geringe aandeel dat, indien de mogelijkheid bestond, zich 'zeker' bij een dergelijk pensioenfonds zou aansluiten (8%). Daarentegen stelt 17% van deze groep dat zij hier 'zeker niet' voor zouden kiezen; de rest zegt dat zij dit 'misschien' zullen doen (66%) of het niet te weten (8%).

Aan zowel de werknemers als de zelfstandigen is gevraagd naar de belangrijkste reden voor hun opvatting (zie vraag 4a en 4b in bijlage A voor de exacte formuleringen). Het aantal zelfstandig ondernemers dat 'zeker wel' of 'zeker niet' voor deelname aan een pensioenfonds zou kiezen, is echter te gering om een betrouwbaar beeld te geven van hun motieven. Tabel 5.1 presenteert de gegevens voor de 63% werknemers die solidariteit belangrijk vindt, tabel 5.2 geeft de redenen voor de 7% werknemers die de tegenovergestelde mening zijn toegedaan.

Tabel 5.1

Solidariteit binnen een pensioenfonds is (zeer) belangrijk, naar belangrijkste reden dat werknemers dit vinden, 2014 (in procenten)

	werknemers (n=550)
omdat iedereen een goed pensioen hoort te hebben	51
omdat het voor mijzelf beter is als ik kan rekenen op solidariteit van anderen	6
omdat de risico's van de beleggingen beter gespreid worden	20
omdat mensen die hetzelfde werk doen ook hetzelfde pensioen moeten krijgen	11
omdat op die manier de kosten laag gehouden kunnen worden	11
andere reden	2

Bron: scp (SiP'14)

Uit tabel 5.1 blijkt dat iets meer dan de helft van de werknemers die solidariteit (zeer) belangrijk achten, als reden aanvoert dat iedereen een goed pensioen hoort te hebben. Nog eens 11% meent dat mensen met een gelijk arbeidsverleden ook hetzelfde pensioen moeten krijgen. Hieruit lijkt te spreken dat voor de betrokkenen solidariteit te maken heeft met gelijkheid en rechtvaardigheid. De spreiding van beleggingsrisico's en het laag houden van de kosten – argumenten met een expliciet economisch karakter – worden door respectievelijk 20% en 11% als argument genoemd.

Tabel 5.2

Solidariteit binnen een pensioenfonds is (zeer) onbelangrijk, naar belangrijkste reden dat werknemers dit vinden, 2014 (in procenten)

	werknemers (n=64)
een aanvullend pensioen bouw je voor jezelf op	66
iedereen krijgt al AOW	3
omdat ik door solidariteit waarschijnlijk meer betaal dan ik ervoor terugkrijg	20
solidariteit is niet meer van deze tijd	3
omdat dit het pensioen onnodig duur maakt	5
andere reden	3

Bron: scp (SiP'14)

Voor bijna twee derde van de werknemers die weinig of geen belang hechten aan solidariteit binnen de pensioenfondsen, is dit vooral vanuit de gedachte dat een aanvullend pensioen iets is wat je voor jezelf opbouwt. Daarnaast denkt 20% van deze groep dat zij waarschijnlijk meer betalen dan ze ervoor terugkrijgen: door de solidariteit betalen zij mee aan het pensioen van anderen (tabel 5.2).

Aan de respondenten zijn acht uitspraken voorgelegd over de gevolgen van het deelnemen aan een pensioenfonds (zie vraag 7 in bijlage A voor de exacte formuleringen): wat betekent die deelname, aldus de respondenten, voor onder meer de premie die zij moeten betalen, voor de hoogte van hun pensioen en voor de risico's die zij lopen? Tabel 5.3 laat zien hoeveel procent van de panelleden de uitspraken als 'waar' of als 'niet waar' beschouwen.³

Tabel 5.3

Deelnemen aan een pensioenfonds betekent..., 2014 (in procenten)

	(helemaal) waar	neutraal	(helemaal) niet waar	weet niet
dat ik bijdraag aan de pensioenen van anderen	71	18	8	3
dat ik een lagere premie betaal, doordat gezamenlijk pensioensparen goedkoper is dan individueel sparen	56	22	15	8
dat ik me niet hoeft bezig te houden met de vraag hoeveel ik opzij moet leggen voor mijn oude dag	59	16	23	2
een lager pensioen doordat een pensioenfonds minder rendement behaalt dan wanneer ik zelf zou beleggen	18	37	31	14
minder risico, doordat slechte beursresultaten worden gespreid over alle deelnemers	57	24	13	7
dat de premie die ik betaal misschien meer is dan het pensioen dat ik straks ervoor terugkrijg	51	26	12	11
dat ik niet zelf kan bepalen of en hoeveel ik opzij leg voor mijn oude dag	58	21	17	4
dat ik mensen met een laag pensioen help	28	41	19	12

Bron: SCP (SiP'14)

Zoals tabel 5.3 laat zien, is er bij de meeste uitspraken een meerderheid die meent dat deze klopt. Zo denkt iets meer dan 70% van de respondenten dat het deelnemen aan een pensioenfonds inhoudt dat men bijdraagt aan het pensioen van anderen. Daarnaast meent bijna 60% dat men zich door die deelname niet zelf hoeft bezig te houden met de oude-dagvoorziening, al houdt dit volgens een vrijwel even grote groep tevens in dat men niet zelf kan bepalen wat men voor de oude dag opzij wil leggen.⁴ Eveneens bijna 60% van de respondenten stelt dat het deelnemen aan een pensioenfonds betekent dat deelnemers minder risico lopen en dat de pensioenpremie lager is, al denkt 51% dat de betaalde premie

mogelijk meer is dan wat men er in de vorm van pensioen voor terug zal ontvangen.⁵ Tot slot meent een minderheid dat deelname aan een pensioenfonds betekent dat men mensen met een laag pensioen helpt, of dat zij minder pensioen zullen ontvangen dan wanneer zij zelf zouden beleggen.

Uit de tabel blijkt tevens dat men over sommige aspecten minder zeker is en daarom voor de middenpositie kiest. Dit geldt met name voor het helpen van mensen met een laag pensioen en het te verwachten rendement ('neutraal' antwoord van resp. 41% en 37%). Ook het aandeel respondenten dat naar eigen zeggen niet weet of de uitspraak waar of onwaar is, is bij deze uitspraken tamelijk groot.

Een van de deelnemers aan de cognitieve interviews bleek moeite te hebben met de termen 'deelnemers' (Wat verstaan ze daar onder?) en 'rendement' (Is dat hetzelfde als rente?). Naar eigen zeggen was dit mede het gevolg van nervositeit, maar haar antwoorden gaven ook aan dat zij niet goed overzag hoe het pensioenstelsel in elkaar zit. Zo was zij het oneens met de uitspraak dat deelnemers aan een pensioenfonds een lagere premie betalen doordat zij collectief sparen, vanuit de overweging dat 'de een wat meer apart kan leggen dan de ander' (vrouw, 43 jaar, laagopgeleid, werknemer). Uit het verdere gesprek bleek dat deze persoon wel begreep dat haar werkgever geld voor haar pensioen opzij zet, maar dat zij dit niet associeerde met een pensioenfonds die dit geld vervolgens belegt en uiteindelijk haar pensioen betaalt.

Solidariteit binnen pensioenfondsen betekent onder meer dat iedereen hetzelfde percentage aan pensioenpremie betaalt. Voor sommige groepen is dat gunstig, terwijl andere groepen naar verhouding te veel premie betalen. Zij 'subsidiëren' degenen die relatief te weinig pensioenpremie betalen (zie hoofdstuk 3). Aan de respondenten is gevraagd wat hun mening hierover is (zie vraag 8a t/m 8f in bijlage A voor de exacte formuleringen). Tabel 5.4 presenteert de uitkomsten.

Tabel 5.4

Opvattingen over 'subsidiestromen' tussen bevolkingsgroepen binnen het pensioenfonds, 2014
(in procenten)

	(zeer) slechte zaak	neutraal	(zeer) goede zaak	weet niet
In een pensioenfonds ...				
betalen gezonde mensen mee aan pensioenopbouw van mensen die arbeidsongeschikt zijn	11	29	56	5
betalen mannen naar verhouding te veel premie, vrouwen te weinig	20	54	17	9
betalen sommige generaties aan het opbouwen van een buffer, terwijl niet zeker is dat ze daar zelf van profiteren	48	32	16	4
betalen laagopgeleide mensen mee aan het pensioen van hoogopgeleide mensen	29	44	19	8
betalen jongere werknemers naar verhouding te veel premie, oudere werknemers te weinig	36	41	13	9
betalen mensen die kort leven te veel premie, mensen die lang leven te weinig	11	60	23	7
betalen mensen met een tijdelijk contract mee aan het pensioen van mensen met een vaste baan	21	43	27	10
betalen mensen met een laag inkomen mee aan het pensioen van mensen met een hoger inkomen	33	43	17	8

Bron: SCP (SiP'14)

Veel respondenten laten zich neutraal uit over het feit dat sommige bevolkingsgroepen meer dan andere profijt hebben van de solidariteit die in het systeem besloten zit. Dit geldt vooral voor het feit dat sommige mensen zeer oud worden en daarmee langdurig profiteren van een pensioen waar zij evenveel premie voor hebben betaald als degenen die kort na hun pensionering overlijden (60% 'neutraal'). In het verlengde hiervan staat meer dan

de helft van de respondenten (54%) neutraal tegenover het gegeven dat mannen naar verhouding te veel pensioenpremie betalen en dus meebetalen aan het pensioen van vrouwen.

Uit de cognitieve interviews komt naar voren dat hiervoor verschillende argumenten worden aangevoerd. Zo geeft een persoon aan dat ...

... dit eerlijker mag worden, maar dan tast je de solidariteit aan. Aan de andere kant hebben vrouwen wel altijd meer vrije tijd gehad, dus hadden ze dat voordeel al. (man, 62 jaar, hoogopgeleid, zelfstandige)

Een ander meent dat ...

... je daar niet onderuit komt. Om dit te gaan verrekenen kost veel moeite, ook omdat er ook mannen zijn die lang leven. (man, 49 jaar, laagopgeleid, werknemer)

De beide vrouwen zeggen niet te weten of mannen naar verhouding te veel betalen, maar blijken intuïtief wel te begrijpen dat dit met de levensverwachting te maken heeft.

Het is maar net de vraag of mannen korter of langer leven dan vrouwen. (vrouw, 43 jaar, laagopgeleid, werknemer)

Wel goed om iedereen hetzelfde te laten betalen. Je weet toch niet van tevoren hoe lang je leeft. Als ik voor mijn pensioen overlijd, heb ik ook teveel betaald. Dat kan een man overkomen, maar een vrouw ook. (vrouw, 56 jaar, laagopgeleid, werknemer)

In een aantal gevallen hebben de respondenten een meer uitgesproken mening. Zo noemt 48% van hen het een (zeer) slechte zaak dat sommige generaties van werknemers bijdragen aan de opbouw van een buffer, terwijl het niet zeker is dat zij daar zelf van zullen profiteren. Daarnaast staat circa een derde van de respondenten negatief tegenover het feit dat jongere werknemers naar verhouding te veel pensioenpremie betalen en oudere werknemers te weinig, en dat mensen met een laag inkomen meebetalen aan het pensioen van mensen met een hoger inkomen. Aan de andere kant vindt meer dan de helft (56%) het een goede zaak dat gezonde mensen meebetalen aan de pensioenopbouw van mensen die arbeidsongeschikt zijn. Eerder onderzoek van Berden en Kok (2013) suggereert dat de achterliggende gedachte hierbij is dat iedereen – inclusief de respondent zelf – arbeidsongeschikt kan raken. Of zoals een deelnemer aan de cognitieve interviews het verwoordt:

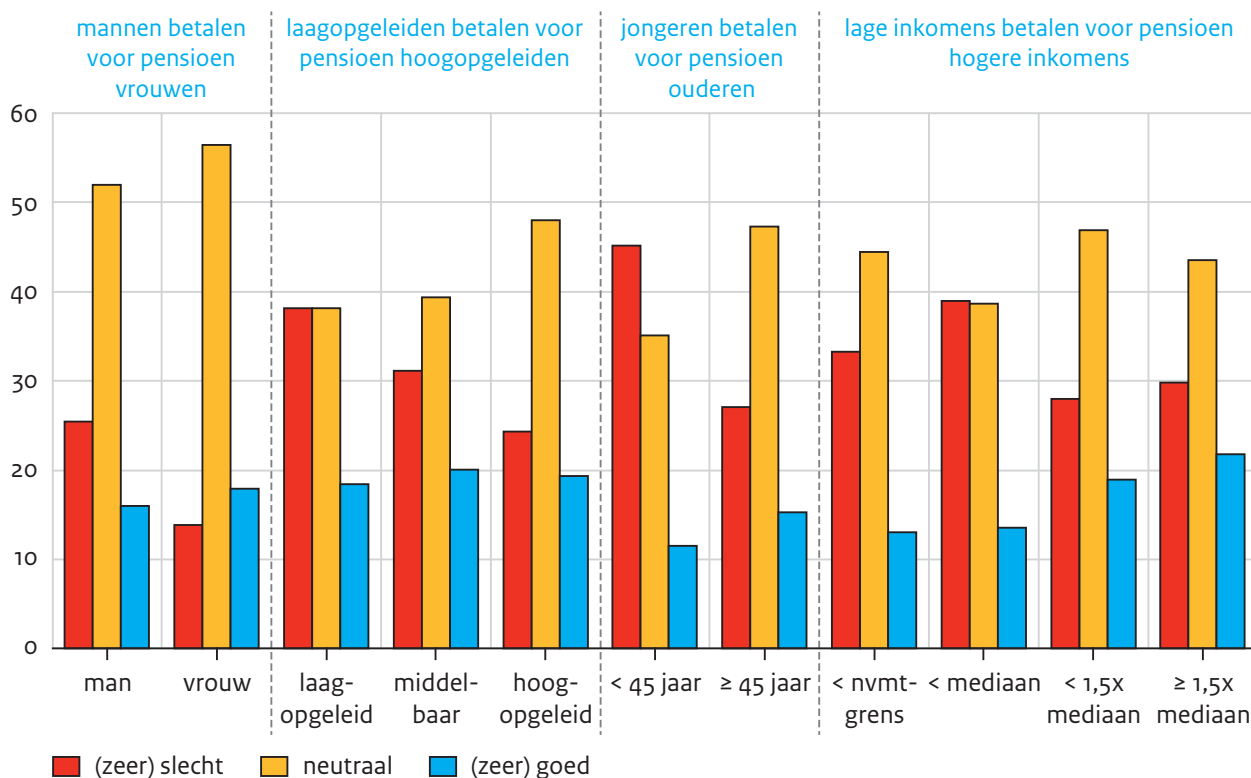
Je vraagt er niet om om arbeidsongeschikt te worden. (vrouw, 56 jaar, laagopgeleid, werknemer)

Waar mogelijk hebben we deze meningen over solidariteit en herverdeling afgezet tegen de groep waartoe de respondenten zelf behoren (figuur 5.1). Zoals te verwachten is, blijken degenen die zelf deel uitmaken van een groep die meebetaalt aan het pensioen van ande-

ren, hier niet erg over te spreken. Mannen, laagopgeleiden, werkenden tot 45 jaar⁶ en degenen met een inkomen lager dan de mediaan geven vaker aan dat zij dit als een (zeer) slechte zaak beschouwen dan respectievelijk vrouwen, hoogopgeleiden, 45-plussers en werkenden met een hoger inkomen.⁷ Tegelijkertijd valt op dat het aandeel dat spreekt van een goede of zeer goede zaak, nauwelijks van elkaar verschilt. Zo stelt 18% van de vrouwen dat het goed is dat mannen meebetalen aan het pensioen van vrouwen, maar dit geldt ook voor 16% van de mannen. Tussen de leeftijdsgroepen en de inkomenscategorieën zijn er wat duidelijker verschillen waarneembaar, maar deze zijn eveneens statistisch niet-significant.

Figuur 5.1

Opvattingen over ‘subsiestromen’ binnen pensioenfondsen naar enkele achtergrondkenmerken, 2014 (in procenten)^{a, b}

a De aandelen respondenten met het antwoord ‘weet niet’ zijn hier niet gepresenteerd.

b Zie noot 10 voor een toelichting op de nvmt-grens (niet-veel-maar-toereikendgrens).

Bron: scp (SiP'14)

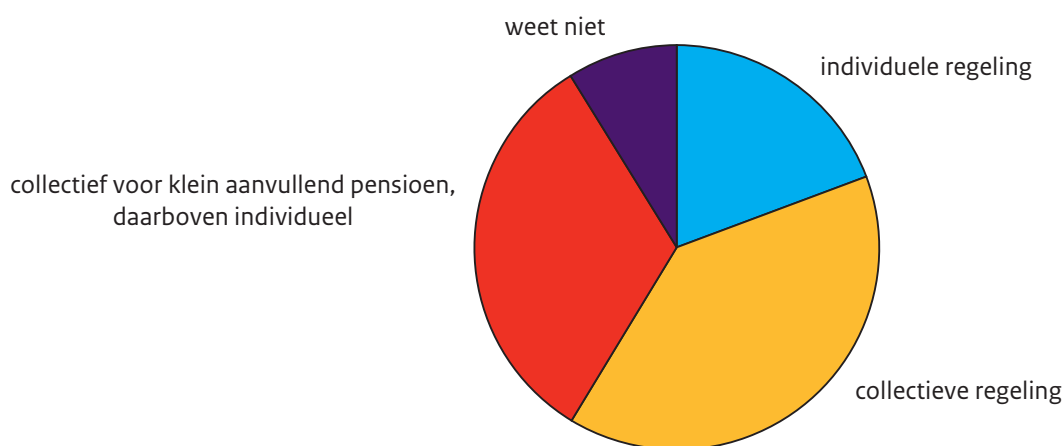
In hoeverre de mening over solidariteit voortkomt uit eigenbelang dan wel uit een gevoel van morele plicht (zie hoofdstuk 1) is nagegaan door te vragen naar de bereidheid om meer premie te betalen (zie vraag 21 in bijlage A voor de exacte formulering). Net als in het eerdere onderzoek van Van Oorschot (2000) blijkt het eigenbelang een aanzienlijk vaker voorkomend motief te zijn dan morele plicht: 59% van de respondenten zegt alleen meer premie te willen betalen als zij daar later ook meer pensioen voor terugkrijgen. Nog eens ruim een kwart (28%) is helemaal niet bereid meer premie te betalen dan op dit moment, en

slechts 13% is bereid meer premie te betalen om de kwetsbare groepen in de samenleving te helpen.

Aan de respondenten is gevraagd aan te geven wat zij zouden doen wanneer zij bij een ander bedrijf zouden gaan werken⁸ en daar uit de volgende drie pensioenregelingen zouden mogen kiezen: een individuele regeling waarbij iedereen voor zijn eigen pensioen spaart, een collectieve regeling waarbij mee- en tegenvallers in de beleggingen gespreid worden over alle deelnemers, of een regeling waarbij collectief gespaard wordt voor een klein aanvullend pensioen en daarbovenop een individuele regeling geldt (zie vraag 20 in bijlage A voor de exacte formuleringen). Figuur 5.2 toont de voorkeur van de respondenten.

Figuur 5.2

Keuze voor individuele, collectieve of gemengde pensioenregeling, 2014 (in procenten)

Bron: SCP (SiP'14)

De meeste respondenten (39%) opteren voor een volledig collectieve regeling, direct gevolgd door een groep die zou kiezen voor een beperkte collectieve regeling gecombineerd met een individuele regeling (33%). Bijna een op de vijf respondenten (19%) geeft de voorkeur aan een geheel individuele regeling, terwijl de resterende 9% zegt het niet te weten. De eigen arbeidsmarktpositie maakt bij dit alles geen verschil: werknemers in loondienst wijken in hun keuze niet significant af van zelfstandig ondernemers.

5.2 Solidariteit of keuzevrijheid?

Een van de vragen die de deelnemers aan het onderzoek kregen voorgelegd, betrof de keuze tussen solidariteit binnen een pensioenfonds of zelf een pensioenfonds kunnen kiezen. Deze vraag was voor de werknemers als volgt geformuleerd (zie vraag 6b in bijlage A voor de formulering ten behoeve van de zelfstandigen):

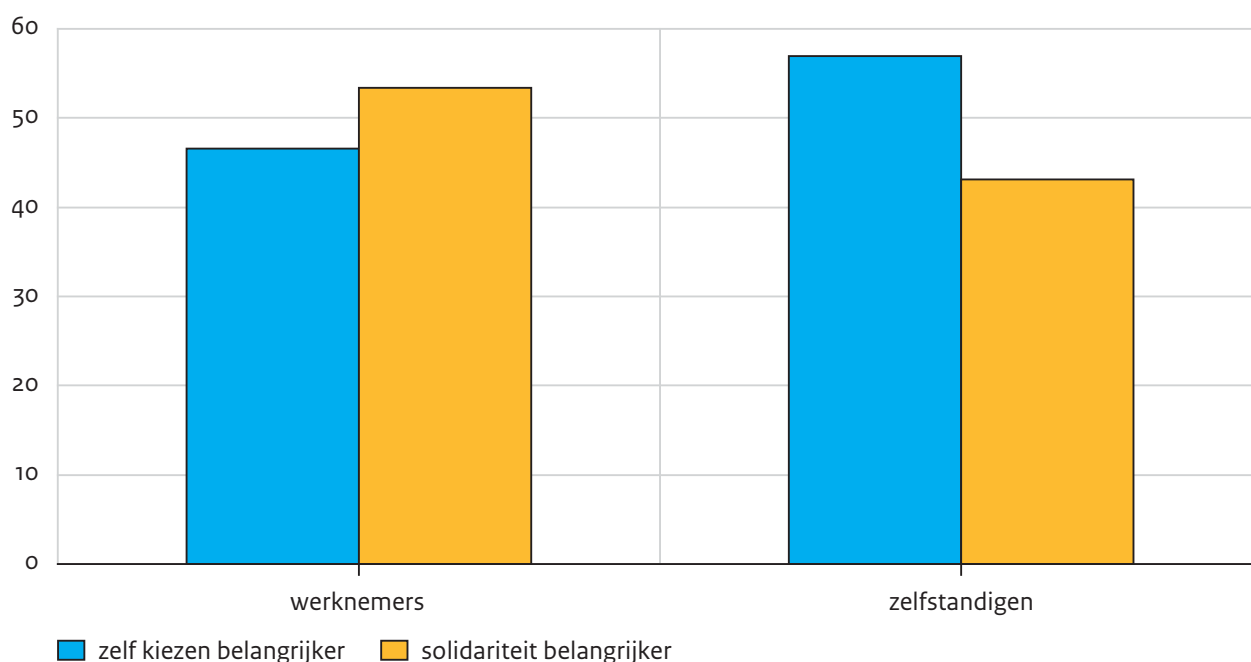
Werknemers sparen nu voor een aanvullend pensioen bij het pensioenfonds waarbij de werkgever is aangesloten. Als mensen zelf een pensioenfonds mogen kiezen, zal de solidariteit kleiner zijn dan in

het huidige stelsel. Dit komt doordat mensen dan ook kunnen kiezen om eruit te stappen, bijvoorbeeld als het pensioenfonds er slecht voor staat.

De respondenten dienden vervolgens aan te geven of zij solidariteit binnen een pensioenfonds dan wel zelf een pensioenfonds kunnen kiezen belangrijker vinden. Van de werknemers gaf iets meer dan de helft (53%) de voorkeur aan solidariteit (zie figuur 5.3). Onder de zelfstandig ondernemers waren er juist wat meer mensen (57%) die zelf een pensioenfonds kiezen belangrijker vonden, al is dit verschil met de werknemers statistisch niet-significant. Overigens hadden de zelfstandigen tevens de mogelijkheid aan te geven dat zij zich niet bij een pensioenfonds willen aansluiten en zodoende beide alternatieven afwijzen. Wanneer we deze antwoordmogelijkheid meenemen in de berekening, spreekt 39% van de zelfstandigen zich uit voor de optie 'zelf kunnen kiezen' en 30% voor 'solidariteit'. De rest van de zelfstandigen (32%) zegt geen van beide te willen, omdat zij niet bij een pensioenfonds aangesloten willen zijn.

Figuur 5.3

Zelf een pensioenfonds kunnen kiezen of solidariteit binnen pensioenfonds, werknemers en zelfstandigen, 2014 (in procenten)

Bron: SCP (SiP'14)

Bij navraag of men begreep waarom de solidariteit minder zal worden als mensen zelf een pensioenfonds mogen kiezen, gaven de deelnemers aan de cognitieve interviews de volgende reacties:

Dan kies je meer op basis van je individuele situatie, calculerender. Dat kan in het nadeel van anderen zijn. (man, 62 jaar, hoogopgeleid, zelfstandige)

Als te veel mensen eruit stappen, raakt het potje steeds leger. (vrouw, 43 jaar, laagopgeleid, werknemer)

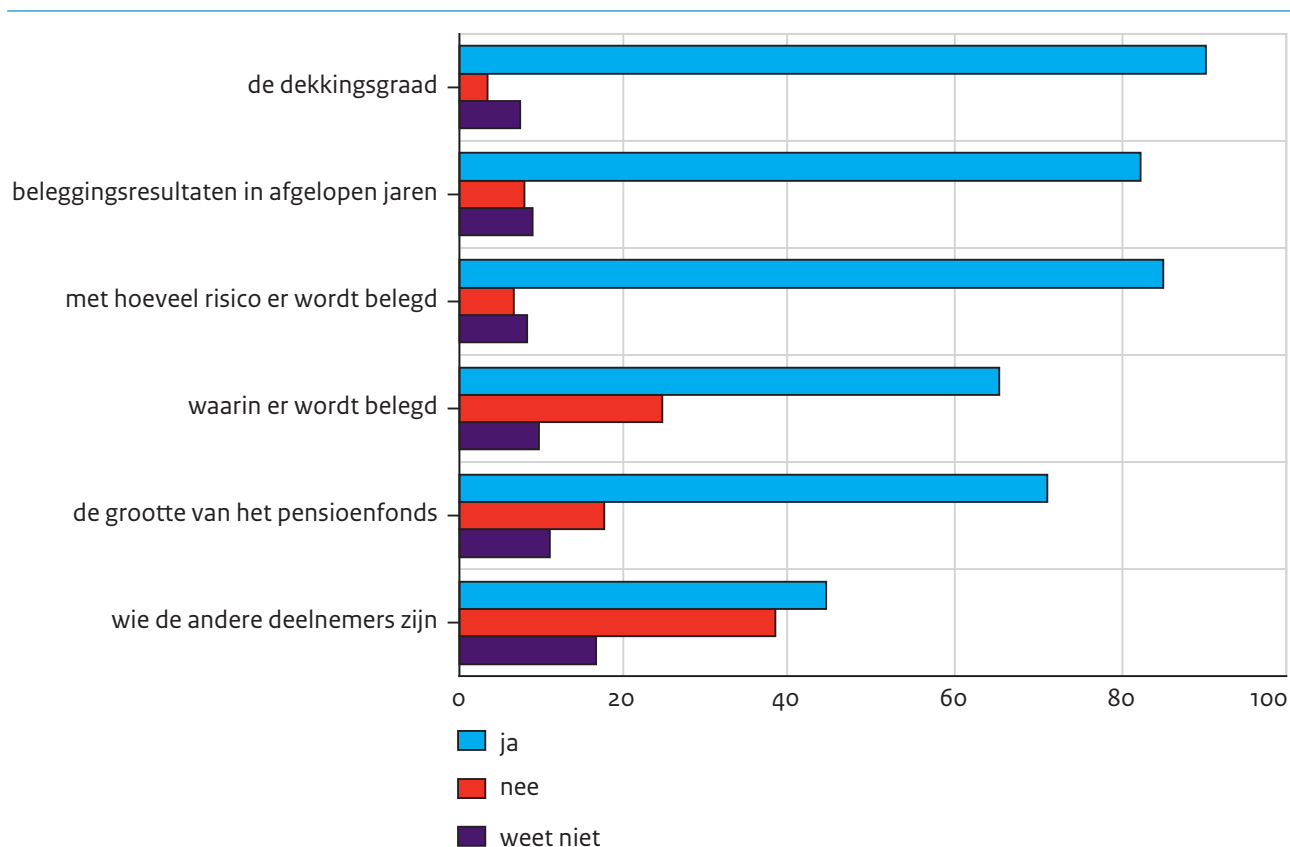
Als je eruit kunt stappen betaalt de een pensioen en de ander niet. Dan is er minder geld in de pot en dan ook minder te verdelen. (vrouw, 56 jaar, laagopgeleid, werknemer)

Eén deelnemer meldde niet goed te begrijpen hoe de solidariteit vermindert als gevolg van het zelf kunnen kiezen van een pensioenfonds.

Indien men zelf een pensioenfonds zou kunnen kiezen, zijn er verschillende aspecten waarop men bij die keuze kan letten. Aan de respondenten is gevraagd waar men naar zou kijken bij een keuze voor een pensioenfonds (zie vraag 17a t/m 17f in bijlage A voor de exacte formuleringen). Zoals figuur 5.4 laat zien, zegt een overgrote meerderheid (90%) te zullen kijken naar de dekkinggraad die aangeeft hoe goed het pensioenfonds er voorstaat. Dit is geen verrassing gezien de vele berichtgevingen over de (te lage) dekkinggraden van pensioenfondsen in de afgelopen jaren. Ook de beleggingen door de pensioenfondsen vindt men belangrijk: 85% van de respondenten zegt erop te letten met hoeveel risico de pensioengelden worden belegd, terwijl 82% zou kijken naar de recente resultaten van de beleggingen. De inhoud van de beleggingsportefeuille vindt men van minder belang, evenals de grootte van het pensioenfonds (genoemd door resp. 65% en 71%). Wie de andere deelnemers in het fonds zijn, is een aspect waar verhoudingsgewijs weinig respondenten (45%) aandacht aan zouden besteden bij een keuze voor een pensioenfonds.

Figuur 5.4

Waar kijkt men naar bij een keuze voor een pensioenfonds, 2014 (in procenten)

Bron: SCP (SiP'14)

Eerder heeft het NIDI onderzoek gedaan naar de behoefte aan keuzevrijheid in de pensioenen (Van Dalen en Henkens 2014): in juni 2014 is, eveneens via CentERdata, een online enquête afgenomen bij dezelfde doelgroep van werkenden als in het huidige onderzoek. De helft van de respondenten beantwoordde onder meer een vijftal vragen over hoe belangrijk zij het vinden dat het pensioenfonds bepaalde zaken automatisch voor hen regelt. De andere respondenten kregen een variant op deze vragenset en dienden aan te geven hoeveel belang zij hechten aan de vrijheid om die zaken zelf te regelen. Beide sets van vragen zijn in het huidige onderzoek opnieuw aan de respondenten gesteld. Degenen die in het NIDI-onderzoek de vragen over het belang van keuzevrijheid hebben beantwoord, kregen nu de vragen over het feit dat zaken automatisch geregeld zijn voorgelegd.⁹ De vragen over het belang van keuzevrijheid zijn, aangevuld met enkele extra vragen, aan alle respondenten gesteld (zie vraag 12a t/m 12e, resp. vraag 14a t/m 14h in bijlage A voor de exacte formuleringen). De bevindingen staan gepresenteerd in de tabellen 5.5 en 5.6.

Tabel 5.5

Hoe belangrijk is het dat de volgende zaken automatisch geregeld zijn, 2014 (in procenten)^a

	(zeer) onbelangrijk	neutraal	(zeer) belangrijk
hoeveel er van mijn loon wordt ingelegd (en dus gespaard) voor mijn pensioen	8	24	68
dat ik mijn opgespaarde pensioengeld niet voortijdig mag opnemen voor andere doelen dan pensioen	15	26	59
dat ik een standaard pensioenpakket heb (met daarin oudedagspensioen, arbeidsongeschiktheidspensioen of nabestaandenpensioen)	7	25	69
dat ik automatisch bij het pensioenfonds van mijn werkgever ben aangesloten	21	31	48
met hoeveel risico mijn pensioengeld wordt belegd	6	27	68

a Deze vragen zijn alleen gesteld aan respondenten die in het eerdere onderzoek van Van Dalen en Henkens (2014) de vragen over keuzevrijheid hebben beantwoord, en (aselect bepaald) aan de helft van degenen die alleen aan het huidige onderzoek hebben deelgenomen. Dit betreft respectievelijk 296 en 192 personen.

Bron: SCP (SiP'14)

Uit tabel 5.5 blijkt dat een groot deel van de respondenten het (zeer) belangrijk vindt dat bepaalde zaken automatisch voor hen geregeld worden door het pensioenfonds. Dit geldt vooral voor de hoogte van de inleg, de samenstelling van het pensioenpakket en het risico van de beleggingen: over alle drie aspecten zegt bijna 70% dat zij dit graag automatisch geregeld willen zien. Het aandeel dat belang hecht aan het feit dat voor hen geregeld is wanneer zij de beschikking krijgen over hun pensioengeld of bij welk pensioenfonds zij zijn aangesloten, is kleiner (59%, resp. 48%). Over deze twee aspecten zegt 15% en 21% rondt dat zij dit (zeer) onbelangrijk vinden.

Tabel 5.6

Hoe belangrijk is het dat men de vrijheid heeft om te kiezen voor de volgende zaken, 2014 (in procenten)^a

	(zeer) onbelangrijk	neutraal	(zeer) belangrijk
dat ik veel of weinig van mijn loon inleg (en dus spaar) voor mijn pensioen	10	34	56
de mogelijkheid om een deel van het geld dat ik heb gespaard bij mijn pensioenfonds eerder op te nemen voor andere doelen dan pensioen	40	29	31
de samenstelling van mijn pensioenpakket (zoals oudedagspensioen, arbeidsongeschiktheidspensioen of nabestaandenpensioen)	7	32	61
bij welk pensioenfonds ik me aansluit	11	44	46
met hoeveel risico mijn pensioengeld wordt belegd	3	23	74
waarin er belegd wordt (bv. geen wapenfabrikanten of oliemaatschappijen)	12	28	60
of ik voor een vervroegd pensioen kan sparen	6	23	71
dat ik in het begin meer pensioen ontvang en als ik ouder word wat minder	10	48	43

a Deze vragen zijn aan alle respondenten gesteld. De eerste vijf items zijn ook in het eerdere onderzoek van Van Dalen en Henkens (2014) voorgelegd.

Bron: SCP (SiP'14)

Waar tabel 5.5 aantoonde dat een groot deel van de respondenten veel belang hecht aan het feit dat pensioenfondsen bepaalde zaken automatisch voor hen regelen, zijn er blijkens tabel 5.6 ook veel die het belangrijk vinden om de vrijheid te hebben dit zelf te bepalen. Bijna driekwart zou de vrijheid willen hebben om zelf te kiezen met hoeveel risico het pensioengeld wordt belegd (74%) of om te kunnen sparen voor een vervroegd pensioen (71%). De hoogte van de inleg, de samenstelling van het pensioenpakket en de inhoud van de beleggingen zijn eveneens aspecten waarbij men de mogelijkheid zou willen hebben om keuzes te kunnen maken (genoemd door 56% à 61%).

Wanneer we alleen kijken naar de 533 respondenten die eerder in de enquête reageerden op de vraag hoe belangrijk zij het vinden dat deze zaken automatisch geregeld worden (zie tabel 5.5), vinden we vrijwel gelijke uitkomsten. Ook van deze subgroep vindt een meerderheid het belangrijk of zeer belangrijk om zelf te kunnen regelen met hoeveel risico het pensioengeld belegd wordt (74%), hoe het pensioenpakket is samengesteld (62%) en

hoeveel procent van het loon men inlegt voor het ouderdomspensioen (56%). Het is onbekend of men niet doorhad dat vlak daarvoor nog voor dezelfde aspecten was gevraagd hoe belangrijk men het vond dat ze automatisch geregeld waren, of dat men het niet storend vond. Van de vier deelnemers aan de cognitieve interviews maakte niemand hier een opmerking over.

Dat men enerzijds veel belang hecht aan standaardregelingen en anderzijds aan de vrijheid om het allemaal zelf te bepalen, bevestigt de eerdere bevindingen van Van Dalen en Henkens (2014). Het bevestigt ook hun conclusie dat mensen keuzevrijheid als een groot goed beschouwen, maar dat dit niet betekent dat men die vrijheid wil gebruiken. Veel mensen vinden keuzevrijheid een lastige zaak en zullen in de praktijk het liefst voor standaardopties kiezen (zie ook Van Rooij 2015; Van Soest 2015).

Tabel 5.7

Zelf gebruikmaken van de volgende keuzemogelijkheden, 2014 (in procenten)^a

	ja	nee	weet niet
meer pensioen opbouwen, dat kost u nu meer inleg	35	41	23
minder pensioen opbouwen, dan hebt u nu meer te besteden	21	61	18
zelf de beleggingen selecteren (bv. geen wapenfabrikanten)	49	35	16
meer risico nemen bij de beleggingen, met kans op een hoger pensioen	13	70	17
minder risico nemen bij de beleggingen, met kans op een lager pensioen	30	45	25
pensioenopbouw tijdens arbeidsongeschiktheid meeverzekeren	58	21	20
pensioenopbouw tijdens werkloosheid meeverzekeren	58	24	19
voor een vervroegd pensioen sparen	65	21	14
meer pensioen in het begin ontvangen en wat minder als ik ouder word	44	33	23
al het geld opnemen en vrij besteden	16	66	17

Bron: SCP (SiP'14)

Gevraagd of men zelf gebruik zou maken van bepaalde keuzemogelijkheden blijkt de optie om eerder te stoppen met werken favoriet te zijn (tabel 5.7). Bijna twee derde van de respondenten geeft te kennen dat zij, als die mogelijkheid er is, zouden sparen voor een vervroegd pensioen (zie vraag 15a t/m 15j in bijlage A voor de exacte formuleringen).

Een kleine 60% zou naar eigen zeggen gebruikmaken van de mogelijkheid om pensioenopbouw tijdens arbeidsongeschiktheid of werkloosheid mee te verzekeren, terwijl bijna de helft van de respondenten zeggenschap zou willen hebben over de inhoud van de beleggingsportefeuille. Voor enkele andere keuzemogelijkheden is de gebruiksintentie geringer, maar niet onaanzienlijk: 45% ziet wel wat in de optie om gedurende een aantal jaar een hoger pensioen te ontvangen en daarna een lager pensioen, terwijl ruim een derde stelt gebruik te willen maken van de mogelijkheid om meer pensioen op te bouwen. Ten aanzien van de meer risicovolle keuzemogelijkheden is men echter veel behoudender: slechts 13% van de respondenten zou kiezen voor beleggingen met meer risico, en 16% zegt het

opgebouwde geld te willen opnemen om naar eigen inzicht te besteden. Respectievelijk 70% en 66% zou geen gebruik maken van deze opties.

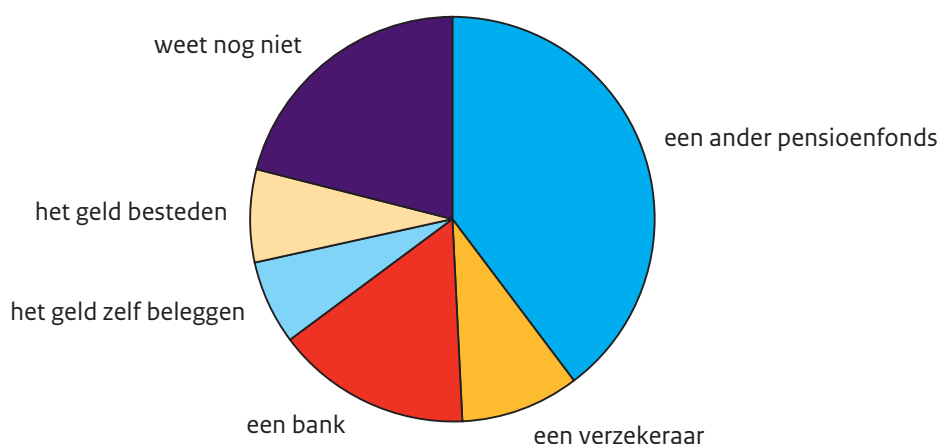
5.3 Loyaliteit aan het pensioenfonds

Zoals in hoofdstuk 2 is besproken, is deelname aan het pensioenfonds van de werkgever in principe verplicht en is er daardoor sprake van afgedwongen solidariteit tussen de deelnemers. In dat perspectief is het relevant na te gaan wat werkenden zouden doen als er een exit-optie zou zijn. Aan de respondenten is een scenario voorgelegd waarin men bij een pensioenfonds is aangesloten dat er slecht voorstaat: de dekkingsgraad is te laag en het lijkt erop dat er gekort gaat worden op de (toekomstige) pensioenen. Het fonds geeft echter de mogelijkheid om bij ze weg te gaan en de opgebouwde pensioenrechten mee te nemen (zie vraag 9 in bijlage A voor de exacte formulering). Iets meer dan de helft van de respondenten (55%) meldt dat zij in die situatie uit het pensioenfonds zouden stappen. Als belangrijkste reden voor dit besluit rapporteren zij vooral dat ze hun geld willen om te voorkomen dat ze er nog verder op achteruit gaan (genoemd door 43% van de 'uitstappers'). Een tweede veelgenoemde reden is dat zij denken dat andere pensioenfondsen of verzekeraars betere resultaten zullen opleveren (genoemd door 34%). Een gebrek aan vertrouwen in het pensioenfonds volgt op enige afstand als derde reden (genoemd door 10%), terwijl een ervaren gebrek aan verbondenheid met de andere deelnemers voor 4% van de uitstappers een belangrijke rol speelt.

Figuur 5.5 laat zien dat degenen die bij het pensioenfonds weg zouden gaan, in de meeste gevallen (40%) zouden kiezen voor een overstap naar een ander pensioenfonds. Een bank of verzekeraar zijn voor respectievelijk 16% en 10% van de uitstappers de meest waarschijnlijke optie, terwijl zelf beleggen of het geld spenderen aan bijvoorbeeld een wereldreis of de aflossing van de hypotheek beide door circa 7% wordt genoemd. Ruim een vijfde, tot slot, geeft te kennen nog niet te weten wat ze met het geld zouden gaan doen.

Figuur 5.5

Wat zou men bij uitstap uit het pensioenfonds met het geld doen, 2014 (in procenten)

Bron: scp (SiP'14)

Terwijl iets meer dan de helft van de respondenten ervoor zou kiezen om uit het slechtlopende pensioenfonds te stappen, zou iets minder dan de helft (45%) bij het pensioenfonds blijven. De meest genoemde redenen hiervoor zijn dat men verwacht dat de situatie over enkele jaren weer verbeterd zal zijn (genoemd door 29% van de blijvers), dat het bij andere pensioenfondsen of verzekeraars minstens zo erg is (genoemd door 26%) en dat men niet weet of overstappen verstandig is (genoemd door 21%). Het motief dat men dan geen rompslomp heeft of dat men het pensioenfonds vertrouwt, wordt door respectievelijk 8% en 6% van de respondenten vermeld, terwijl 4% expliciet solidariteit als reden opgeeft (“we zitten allemaal in hetzelfde schuitje”).

Aan de deelnemers aan de cognitieve interviews is gevraagd wat het volgens hen inhoudt als, zoals in de vraag was verwoord, ‘de dekkingsgraad te laag is’. Alle vier bleken hier een – min of meer – correct beeld van te hebben:

Je wordt niet geïndexeerd. (man, 62 jaar, hoogopgeleid, zelfstandige)

Te weinig geld om mij later te dekken als ik met pensioen ga. (vrouw, 43 jaar, laagopgeleid, werknemer)

Dat ze een bepaald bedrag in kas hebben zitten. De graad moet hoger liggen dan 105%. (man, 49 jaar, laagopgeleid, werknemer)

De uitkering, dat ze minder in kas hebben. (vrouw, 56 jaar, laagopgeleid, werknemer)

5.4 Met wie wil men risico's delen?

Om te achterhalen met welke groepen men risico's wil delen, is aan de respondenten gevraagd met welke deelnemers zij in een pensioenfonds zouden willen zitten (zie vraag 18a t/m 18i in bijlage A voor de exacte formuleringen). Uit tabel 5.8 blijkt dat het veel mensen niet echt uitmaakt wie de andere deelnemers aan een pensioenfonds zijn. Met name de regio, het geslacht en de etnische achtergrond zijn voor een duidelijke meerderheid, rond 80% van de respondenten, irrelevante kenmerken in dit verband. Voor zover er een voorkeur is voor mede-deelnemers, gaat die uit naar werknemers uit de eigen bedrijfstak of het eigen bedrijf, of naar mensen die hetzelfde beroep uitoefenen. Het aandeel respondenten dat met deze groepen in een pensioenfonds zou willen zitten, varieert tussen 38% en 43%. Tot slot laat tabel 5.8 zien dat er geen groepen zijn waartegen grote weerstand bestaat. Alleen van zelfstandigen en leeftijdgenoten zeggen wat meer respondenten (resp. 15% en 11%) dat zij daar niet mee in een pensioenfonds willen zitten.

Tabel 5.8

Met welke deelnemers zou men in een pensioenfonds willen zitten, 2014 (in procenten)

	ja, dat wil ik	maakt me niet uit	nee, dat wil ik niet	weet niet
In een pensioenfonds met zoveel mogelijk ...				
werknemers uit mijn bedrijf	38	51	2	9
zelfstandigen	10	64	15	12
deelnemers die hetzelfde beroep hebben als ik	40	52	2	7
deelnemers uit mijn bedrijfstak	43	49	2	7
deelnemers die in dezelfde regio wonen als ik	6	81	4	9
deelnemers die net als ik man/vrouw zijn	8	80	4	8
deelnemers die ongeveer even oud zijn als ik	15	66	11	8
deelnemers die hetzelfde opleidingsniveau hebben als ik	24	65	3	8
deelnemers met dezelfde etnische achtergrond als ik	7	78	7	8

Bron: SCP (SiP'14)

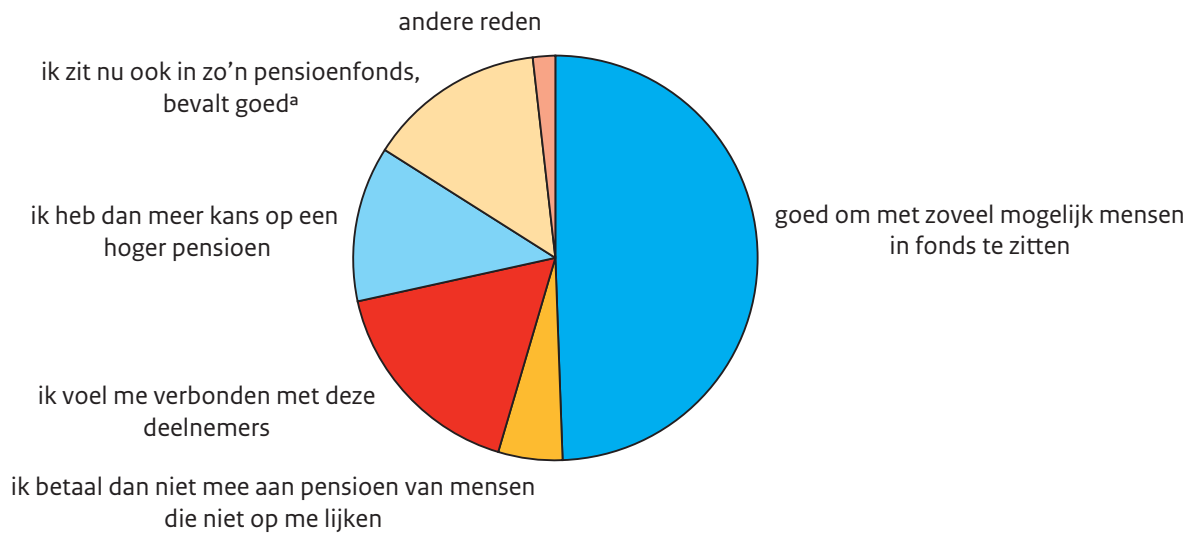
Voor zover de deelnemers aan de cognitieve interviews een voorkeur hadden met wie zij in een pensioenfonds zouden zitten, was dit vanuit het motief dat 'dat je fonds sterker maakt; er gaat meer geld naar het fonds, de pot wordt groter' (vrouw, 56 jaar, laagopgeleid, werknemer). Een van de deelnemers zei expliciet niet te weten hoe hij deze set van vragen moest beantwoorden:

Wordt er een expertise van mij verwacht zodat ik kan bedenken of het in mijn voordeel is? Of ethisch, moreel beter? Ik kan dit niet beoordelen. (man, 62 jaar, hoogopgeleid, zelfstandige)

Aan degenen die aangaven dat zij met een of meer groepen wel of juist niet in een pensioenfonds zouden willen zitten, is gevraagd wat hiervoor de belangrijkste reden is (zie vraag 19a en 19b in bijlage A voor de exacte formuleringen). De figuren 5.6 en 5.7 tonen de resultaten.

Figuur 5.6

Belangrijkste reden waarom men met bepaalde groep(en) wel in een pensioenfonds wil zitten, 2014
(in procenten)

a Deze antwoordmogelijkheid is alleen voorgelegd aan de werknemers.

Bron: SCP (SiP'14)

Figuur 5.6 toont dat de groepsomvang een belangrijke reden is om een voorkeur uit te spreken voor bepaalde mede-deelnemers aan een pensioenfonds. Van degenen die van een of meer groepen hebben gezegd dat zij daarmee in een pensioenfonds willen zitten, stelt vrijwel de helft dat het goed is als het fonds zoveel mogelijk mensen vertegenwoordigt. Op ruime afstand volgen de motieven dat men een gevoel van verbondenheid met de desbetreffende groep heeft, dat men op dit moment zelf ook bij een dergelijk pensioenfonds is aangesloten en dat men dan meer kans op een hoger pensioen denkt te hebben (elk genoemd door 12%-17%). Een kleine groep respondenten (5%) meldt dat hun voorkeur voor bepaalde groepen deelnemers voortkomt uit de gedachte dat zij dan niet meebetalen aan het pensioen van mensen die niet op hen lijken.

Figuur 5.7

Belangrijkste reden waarom men met bepaalde groep(en) niet in een pensioenfonds wil zitten, 2014 (in procenten)

a Deze antwoordmogelijkheid is alleen voorgelegd aan de werknemers.

Bron: SCP (SiP'14)

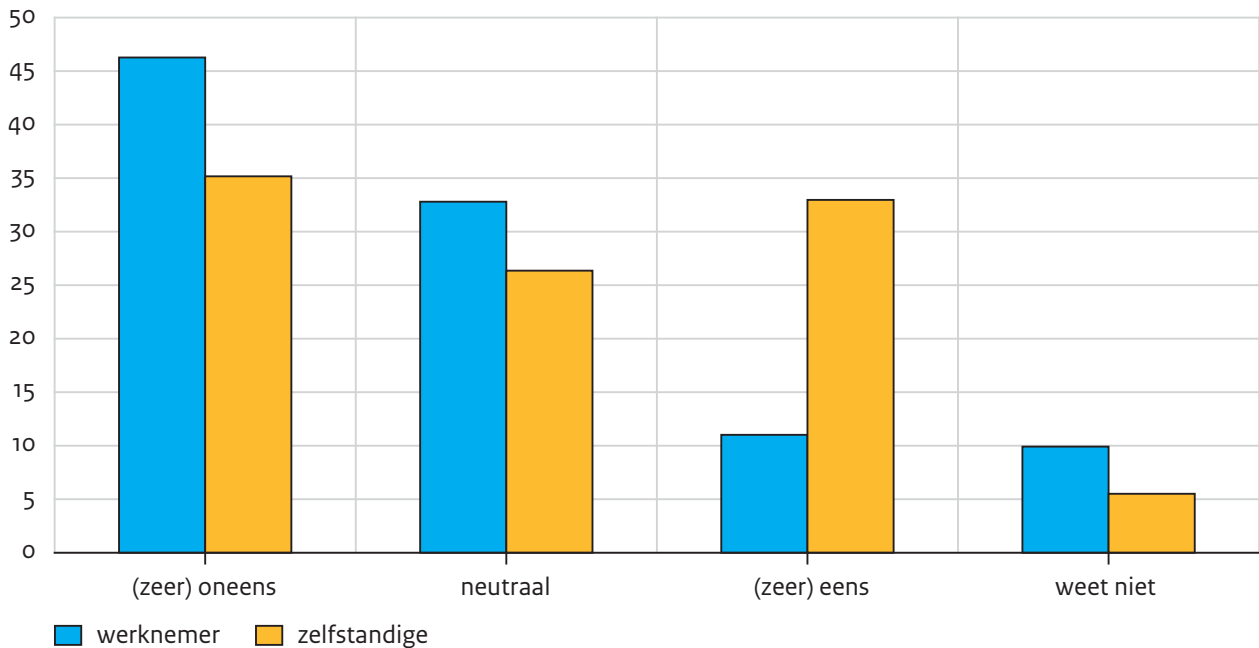
De redenen om niet met bepaalde groepen in een pensioenfonds te willen zitten, zijn meer verdeeld. Uit figuur 5.7 blijkt dat een geringe verbondenheid met die groep het meest als motivatie genoemd is (31% van de betrokken respondenten), direct gevolgd door de gedachte dat men dan meer kans heeft op een hoger pensioen (27%). Dat men niet wenst mee te betalen aan het pensioen van deze mensen en dat men nu ook in een pensioenfonds is aangesloten waar zij niet bij zitten, is door respectievelijk 16% en 13% van de respondenten genoemd.

5.5 Mening over de eigen pensioenregeling

In het voorgaande is beschreven hoe de respondenten denken over het deelnemen aan een pensioenfonds, inclusief het belang van solidariteit en de wens tot bepaalde vormen van keuzevrijheid. Tot nu toe is de mening over hun eigen pensioenregeling daarbij niet aan de orde gekomen. Over het algemeen blijkt die mening vrij ongunstig uit te vallen. Gevraagd naar een reactie op de uitspraak, 'Ik heb op dit moment voldoende invloed op mijn eigen pensioen' (zie vraag 13 in bijlage A) zegt 45% van de respondenten dat zij het daarmee oneens zijn. Nog eens bijna een derde (32%) staat er neutraal tegenover, terwijl 13% het met de uitspraak eens is. De overige 9% geeft te kennen het antwoord niet te weten. Figuur 5.8 laat zien dat werknemers en zelfstandigen verschillen in hun oordeel: zelfstandigen vinden vaker dat zij voldoende invloed hebben op hun pensioen dan werknemers, al gaat het ook bij hen om een minderheid (33%).

Figuur 5.8

Reacties op de uitspraak 'Ik heb op dit moment voldoende invloed op mijn eigen pensioen', werknemers en zelfstandigen, 2014 (in procenten)

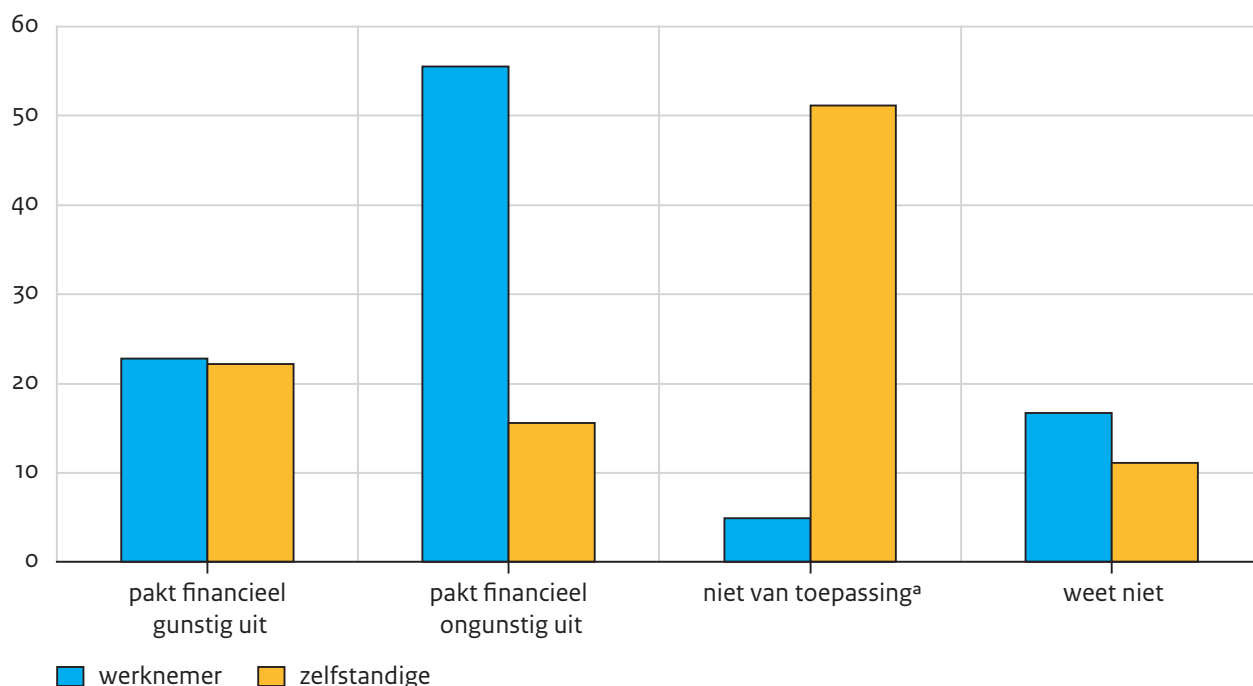

Bron: SCP (SiP'14)

De respondenten dienden daarnaast aan te geven of zij verwachten dat de deelname aan hun pensioenfonds financieel gunstig of ongunstig voor hun zal uitpakken (zie vraag 26 in bijlage A voor de exacte formulering). Ook deze antwoorden wijzen op een tamelijk negatieve houding tegenover de eigen pensioenregeling: iets meer dan de helft van de respondenten (52%) denkt straks minder pensioen te ontvangen dan waarvoor ze premie hebben betaald. Uit figuur 5.9 blijkt dat de arbeidsmarktpositie daarbij uitmaakt, wederom ten gunste van zelfstandig ondernemers. Wel dient men hierbij in aanmerking te nemen dat 51% van deze groep naar eigen zeggen helemaal geen pensioen opbouwt.

Figuur 5.9

Verwachting ten aanzien van deelname aan pensioenfondsen, werknemers en zelfstandigen, 2014
(in procenten)

a Werknemers: 'geen van beide, mijn werkgever is niet aangesloten bij een pensioenfonds'; zelfstandigen: 'geen van beide, ik bouw geen pensioen op'.

Bron: SCP (SiP'14)

5.6 Wie wil er nog solidariteit?

In dit hoofdstuk is nagegaan hoe de respondenten van dit onderzoek denken over solidariteit in de aanvullende pensioenen, wat deelname aan een pensioenfonds inhoudt, hun loyaliteit aan pensioenfondsen als die te kampen hebben met een lage dekkingsgraad, en hun wensen ten aanzien van keuzemogelijkheden in het pensioen. Over het algemeen hebben de gepresenteerde bevindingen betrekking op de totale responsgroep of zijn de werknemers – waar relevant – afgezet tegen de zelfstandigen. Alleen bij de opvattingen over 'subsiestromen' binnen de pensioenen is tevens (globaal) naar kenmerken als leeftijd, geslacht en inkomen gekeken. Het is echter goed denkbaar dat deze en andere achtergrondkenmerken mede bepalend zijn voor de opvattingen over pensioenen en pensioenfondsen. Zo voelen jongeren zich wellicht, zoals in hoofdstuk 3 is aangegeven, gedupeerd binnen het huidige stelsel doordat zij als gevolg van de vergrijzing langer moeten doorwerken terwijl zij zelf minder pensioen zullen ontvangen. De kans is daarom aanwezig dat zij de voorkeur geven aan een individuele pensioenregeling in plaats van deelname in een collectief stelsel. Ook van hoogopgeleiden en zzp'ers wordt vaak verondersteld dat zij voorstander zijn van individuele regelingen, al wordt dat in hun geval vooral toegeschreven aan hun behoefte aan keuzevrijheid.

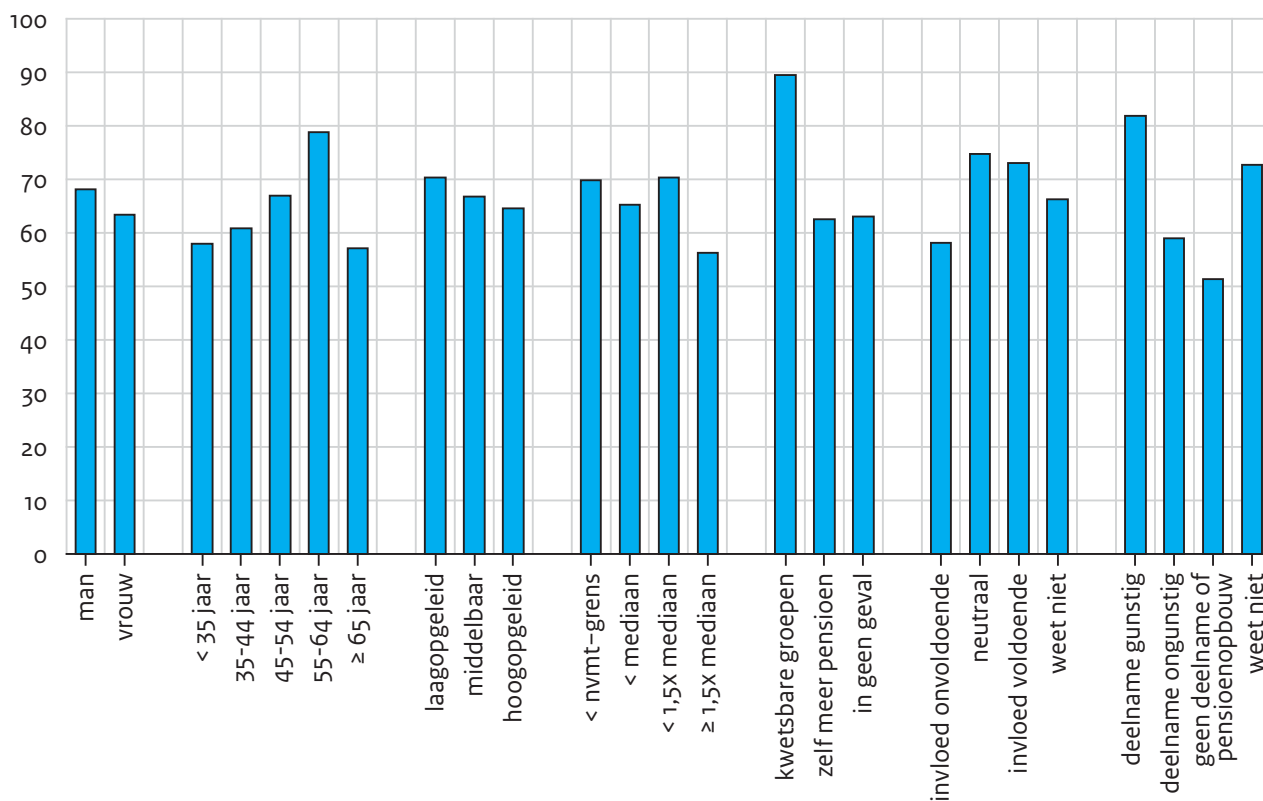
Of de veronderstelde verbanden tussen enerzijds kenmerken als leeftijd en opleidingsniveau en anderzijds de mening over solidariteit en collectiviteit binnen de pensioenen inderdaad worden gevonden, gaan we hier voor drie uitkomstvariabelen na. Achtereenvolgens presenteren we in figuur 5.10 tot en met 5.12 de resultaten voor de algemene mening over het belang van solidariteit binnen de aanvullende pensioenen (zie vraag 3a in bijlage A), het belang dat men hecht aan zelf een pensioenfonds kunnen kiezen boven solidariteit (vraag 6) en de voorkeur voor een collectieve pensioenregeling boven een (deels) individuele regeling (vraag 20).

De in de figuren getoonde relaties tussen achtergrondkenmerken en meningen houden geen rekening met het feit dat sommige kenmerken ook met elkaar samenhangen. Zo zijn ouderen over het algemeen lageropgeleid ($r = -0,25$) en gaat een lage opleiding vaak samen met een geringer inkomen ($r = 0,23$). Om voor dergelijke onderlinge invloeden te controleren, hebben we voor elk van de drie genoemde variabelen tevens multivariate regressieanalyses verricht. De resultaten daarvan bespreken we kort bij de onderstaande figuren en zijn verder te vinden in tabel B.1 in bijlage B (te vinden via www.scp.nl onder dit rapport).

Uit figuur 5.10 blijkt dat degenen die solidariteit binnen de pensioenen (zeer) belangrijk achten vooral zijn te vinden onder de respondenten die bereid zijn meer pensioenpremie te betalen als zij daarmee de kwetsbare groepen in de samenleving kunnen helpen. Op korte afstand volgen de respondenten die verwachten dat de deelname aan hun pensioenfonds financieel gunstig voor ze zal uitpakken, en de 55-64-jarigen. Van deze drie groepen vindt 80% à 90% solidariteit belangrijk. Ook de respondenten die menen dat zij voldoende invloed hebben op hun eigen pensioen of die zich daar neutraal over uitlaten, vinden solidariteit relatief vaak belangrijk (73%-75%). Verschillen naar geslacht, opleidingsniveau of besteedbaar huishoudensinkomen zijn niet aangetroffen.

Figuur 5.10

‘Solidariteit binnen een pensioenfonds is (zeer) belangrijk’, naar enkele achtergrondkenmerken, werknemers, 2014 (in procenten)^{a, b}

a Achtergrondkenmerken: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, besteedbaar huishoudensinkomen, bereidheid tot het betalen van meer pensioenpremie, mening over invloed op eigen pensioen, verwachting ten aanzien van deelname aan pensioenfonds.

b Zie noot 10 voor een toelichting op de nvmt-grens (niet-veel-maar-toereikendgrens).

Bron: SCP (SiP'14)

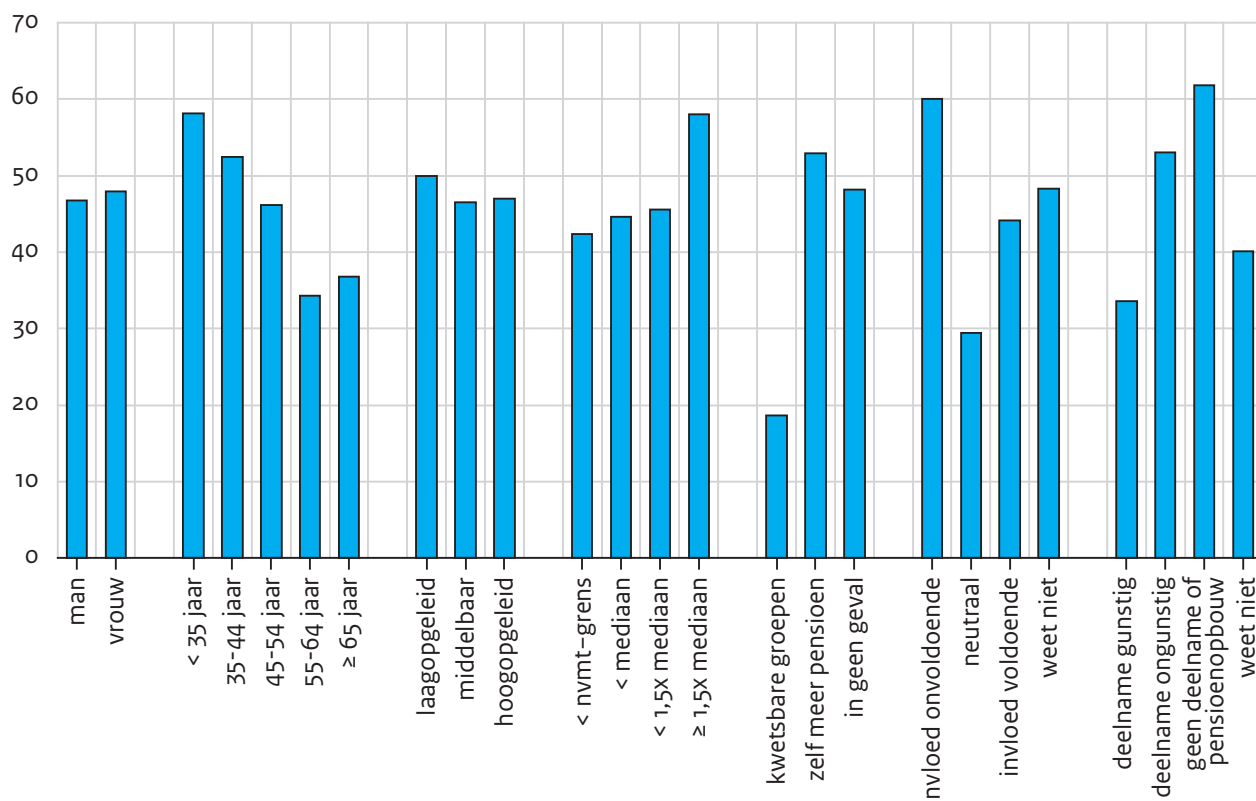
Wanneer we rekening houden met de verbanden tussen de achtergrondkenmerken onderling, blijven de gevonden verschillen tussen groepen gehandhaafd. Overigens kan het zijn dat de gevonden relaties andersom lopen en dat de mening over het belang van solidariteit van invloed is op, bijvoorbeeld, de mening over de mate waarin men invloed heeft op het eigen pensioen.

Het gerapporteerde belang van de mogelijkheid om zelf een pensioenfonds te kunnen kiezen, blijkt eveneens gerelateerd te zijn aan de leeftijd, de bereidheid tot het betalen van meer premie, de mening over de invloed op het eigen pensioen en de verwachtingen ten aanzien van de eigen deelname aan een pensioenfonds (figuur 5.11). In lijn met de verwachting lopen de verbanden echter in omgekeerde richting: het aandeel dat zelf een pensioenfonds kunnen kiezen belangrijker vindt dan solidariteit binnen de pensioenen, neemt toe naarmate de respondenten jonger zijn, en is verder relatief hoog onder degenen die in geen geval meer premie willen betalen of alleen als daar later meer pensioen tegenover staat. Ook binnen de groep die de invloed op hun eigen pensioen als onvoldoende

kwalificeert, zijn relatief veel personen te vinden die het zelf kunnen kiezen van een pensioenfonds belangrijker vinden dan solidariteit, evenals bij degenen die zelf niet deelnemen aan een pensioenfonds of die daar een ongunstige uitkomst van verwachten. Er zijn geen statistisch significante verbanden gevonden met het geslacht, het opleidingsniveau of het inkomen van het huishouden.

Figuur 5.11

‘Ik vind mijn pensioenfonds zelf kunnen kiezen belangrijker dan solidariteit’, naar enkele achtergrondkenmerken, 2014 (in procenten)^{a, b}

a Achtergrondkenmerken: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, besteedbaar huishoudensinkomen, bereidheid tot het betalen van meer pensioenpremie, mening over invloed op eigen pensioen, verwachting ten aanzien van deelname aan pensioenfonds.

b Zie noot 10 voor een toelichting op de nvmt-grens (niet-veel-maar-toereikendgrens).

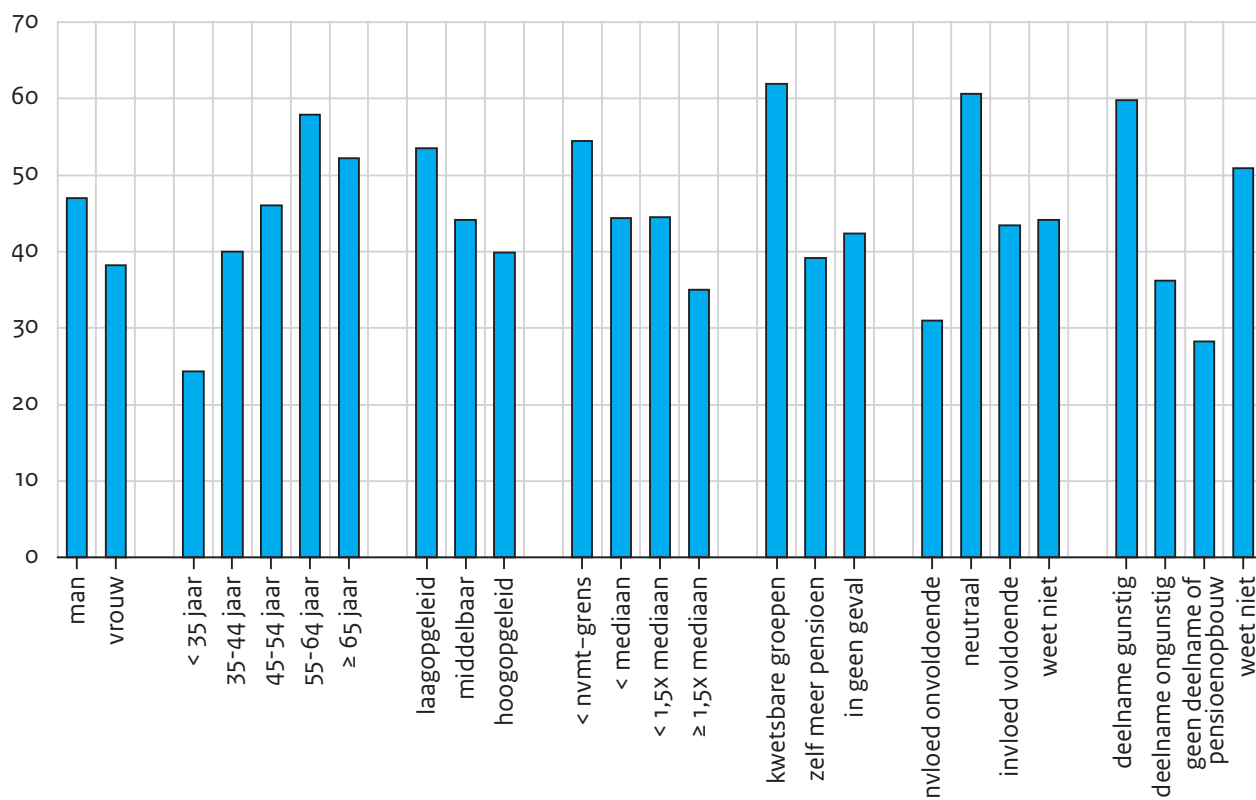
Bron: SCP (SiP'14)

Wanneer we de achtergrondkenmerken tegelijkertijd in de berekening opnemen en op die manier voor hun onderlinge invloed controleren, blijven de gevonden verbanden met de opvatting over het belang van het zelf kunnen kiezen van een fonds bestaan. Bovendien komt er dan een significant verschil bij: vergeleken met de respondenten met een inkomen onder de SCP-armoedegrens (het niet-veel-maar-toereikendcriterium)¹⁰ zeggen degenen met een besteedbaar huishoudensinkomen van ten minste 1,5 keer de mediaan (de hoogste inkomensgroep) vaker dat zij het zelf kiezen van een pensioenfonds belangrijker vinden dan solidariteit in de pensioenen.

De vraag of men – indien dit mogelijk zou zijn – zou kiezen voor een collectieve dan wel een (gedeeltelijk) individuele pensioenregeling, is (vrijwel) aan het eind van de enquête aan de respondenten gesteld en kan daarom worden gezien als een soort eindbalans van de meningen en opvattingen die eraan vooraf gingen. Uit figuur 5.12 blijkt dat vooral degenen die bereid zijn meer premie te betalen teneinde de kwetsbare groepen te helpen relatief vaak voor een collectieve regeling zouden kiezen. Zij worden hierin direct gevolgd door degenen die zich neutraal uitlaten over hun invloed op het eigen pensioen en door degenen die verwachten dat hun deelname aan het pensioenfonds gunstig zal uitpakken. Ook onder de oudere respondenten en de laagopgeleiden vinden we relatief veel voorstanders van een collectieve regeling, evenals onder de mannen.¹¹ De groep die voor een individuele of gemengde regeling zou kiezen, treffen we vooral aan bij de jongeren tot 35 jaar, degenen die vinden dat zij onvoldoende invloed hebben op hun eigen pensioen en de respondenten die zelf niet zijn aangesloten bij een pensioenfonds of die helemaal geen pensioen opbouwen. Van deze drie subgroepen geeft 70% à 75% de voorkeur aan een niet-collectieve pensioenregeling.

Figuur 5.12

‘Ik kies voor een collectieve regeling waarbij mee- en tegenvallers in de beleggingen gespreid worden over alle deelnemers’, naar enkele achtergrondkenmerken, 2014 (in procenten)^{a, b}

a Achtergrondkenmerken: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, besteedbaar huishoudensinkomen, bereidheid tot het betalen van meer pensioenpremie, mening over invloed op eigen pensioen, verwachting ten aanzien van deelname aan pensioenfonds.

b Zie noot 10 voor een toelichting op de nvmt-grens (niet-veel-maar-toereikendgrens).

Bron: scp (SiP'14)

Na controle voor de onderlinge relaties tussen de achtergrondkenmerken blijkt het verschil in voorkeur tussen mannen en vrouwen weg te vallen, net als het verband met het opleidingsniveau. De overige gevonden samenhangen tussen kenmerken en de keuze voor collectiviteit dan wel individualiteit binnen de aanvullende pensioenen blijven gehandhaafd, terwijl er – net als bij de voorgaande variabelen – nu ook een statistisch significant verband met het inkomen blijkt te zijn. Wederom gaat het om een verschil tussen de respondenten in de hoogste inkomenscategorie ten opzichte van de laagste inkomens; de eerste groep is minder geneigd te kiezen voor een collectieve pensioenregeling dan de laatste.

5.7 Conclusies

De bevindingen van de enquête wijzen erop dat er nog altijd tamelijk veel draagvlak bestaat voor solidariteit binnen de pensioenen. Zo noemt bijna twee derde van de werknemers solidariteit binnen een pensioenfonds belangrijk of zeer belangrijk, veelal vanuit de associatie die het oproept met ‘een goed pensioen voor iedereen’. Gesteld voor de (hypothetische) mogelijkheid om te kiezen tussen een collectieve pensioenregeling, een individuele regeling of een mengvorm hiervan, zou bijna 40% voor de eerste optie kiezen en bijna 20% voor de tweede. De overige respondenten zouden in meerderheid opteren voor een collectieve basisregeling gecombineerd met een individuele aanvulling.

Bijna driekwart van de respondenten denkt dat het deelnemen aan een pensioenfonds betekent dat men bijdraagt aan het pensioen van anderen. In veel gevallen staat men hier neutraal of positief tegenover, met name als het gaat om situaties die iedereen kunnen overkomen of waar de ‘subsiestroom’ ten goede komt aan kwetsbare groepen. Dit verandert wanneer de subsidiëring onrechtvaardig aanvoelt. Zo vindt men het een slechte zaak dat sommige generaties van werknemers bijdragen aan de opbouw van een buffer terwijl ze daar mogelijk zelf niet van kunnen profiteren. Ook oordeelt men negatief over het feit dat jongere werknemers naar verhouding te veel premie betalen of dat mensen met een laag inkomen meebetalen aan het pensioen van mensen met een hoger inkomen. Hoewel de bevindingen wijzen op een hang naar solidariteit, wil dit niet zeggen dat er geen behoefte bestaat aan meer invloed en keuzemogelijkheden. Niet alleen meent 45% van de respondenten onvoldoende invloed te hebben op het eigen pensioen, ruim de helft geeft ook aan het belangrijk te vinden zelf te kunnen bepalen hoeveel premie men inlegt en bijna driekwart zou willen kiezen met hoeveel risico het pensioengeld wordt belegd. Tegelijkertijd zal men lang niet altijd daadwerkelijk gebruikmaken van dergelijke keuzevrijheden, vooral niet als die relatief risicovol zijn. Een meerderheid van de geënquêteerden zegt weliswaar dat zij zouden sparen voor een vervroegd pensioen of dat zij gebruik zouden maken van de mogelijkheid om pensioenopbouw tijdens werkloosheid of arbeidsongeschiktheid mee te verzekeren, maar slechts een op de acht zou zelf kiezen voor beleggingen met meer risico of voor het voortijdig opnemen van het pensioengeld.

De behoefte aan meer invloed en individualiteit binnen de pensioenen treffen we vooral aan bij de jongste leeftijdsgroep en de categorie met een (ruim) bovenmodaal inkomen. Personen die zelf niet deelnemen aan een pensioenfonds of die menen dat hun deelname

ongunstig zal uitpakken, behoren eveneens relatief vaak tot de voorstanders van meer invloed en eigen keuze, net zoals – in lijn met de verwachting – degenen die vinden dat zij op dit moment te weinig invloed hebben op hun pensioen. Tot slot zijn ook personen die naar eigen opgave niet bereid zijn tot het betalen van meer pensioenpremie of alleen als zij daar later meer pensioen voor terugkrijgen, naar verhouding vaker voorstander van meer individualiteit.

Degenen die zich uitspreken voor solidariteit en collectiviteit zijn vooral te vinden bij personen vanaf 35 jaar, de inkomens tot anderhalf keer modaal en degenen die gunstig denken over hun toekomstige pensioen en hun deelname aan een pensioenfonds. Bovendien gaat het relatief vaak om personen die bereid zijn meer premie te betalen als zij daar anderen mee kunnen helpen.

Noten

- 1 Het eerste antwoord is feitelijk incorrect.
- 2 Nadere analyse laat zien dat degenen die aangeven dat zij het aanvullend pensioen beschouwen als hun eigen pot met geld voor later, in lijn hiermee ook minder belang hechten aan solidariteit binnen de pensioenen, zich minder verbonden voelen met het pensioenfonds waarbij zij zijn aangesloten en vaker voorstander zijn van bepaalde keuzemogelijkheden.
- 3 Het gaat hier niet om vragen naar kennis, maar om de mening van respondenten of de uitspraken al dan niet kloppen. Uit de cognitieve interviews kwam naar voren dat deze vragenset inderdaad als zodanig is opgevat, hoewel de geïnterviewden eraan toevoegden dat er ‘voor sommige vragen wel kennis nodig’ is en dat ze meer bedoeld zijn voor ‘mensen die er verstand van hebben’.
- 4 Nadere analyse geeft aan dat het deels om dezelfde mensen gaat: van degenen die menen dat de uitspraak ‘Deelnemen aan een pensioenfonds betekent dat ik me niet hoeft te houden met de vraag hoeveel ik opzij moet leggen voor mijn oude dag’ (helemaal) waar is, stemt 60% tevens in met de uitspraak ‘Deelnemen aan een pensioenfonds betekent dat ik niet zelf kan bepalen of en hoeveel ik opzij leg voor mijn oude dag’, en andersom.
- 5 Opnieuw gaat het voor een deel om dezelfde personen: van degenen die vinden dat de uitspraak ‘Deelnemen aan een pensioenfonds betekent dat ik een lagere premie betaal doordat gezamenlijk pensioensparen goedkoper is dan individueel sparen’ klopt, stemt rond 50% tevens in met de uitspraak ‘Deelnemen aan een pensioenfonds betekent dat de premie die ik betaal misschien meer is dan het pensioen dat ik er straks voor terugkrijg’, en andersom.
- 6 Als gevolg van de doorsneepremie betalen jongere werknemers relatief te veel en oudere werknemers te weinig pensioenpremie. Het omslagpunt ligt rond de leeftijd van 45 jaar.
- 7 Deze verschillen zijn statistisch significant ($p < 0,05$).
- 8 Zelfstandig ondernemers kregen de situatie voorgelegd dat zij (als werknemer) bij een bedrijf zouden gaan werken.
- 9 Een deel van de huidige respondenten heeft niet aan het NIDI-onderzoek deelgenomen. Zij zijn aselekt aan een van beide subgroepen toegewezen.
- 10 Het niet-veel-maar-toereikendcriterium betreft de armoedegrens die het scp heeft ontwikkeld op basis van gegevens van het Nationaal Instituut voor budgetvoorlichting (Nibud) over de minimale uitgaven aan basale zaken als wonen, kleding en voeding, plus de minimale uitgaven aan ontspanningen en sociale participatie (zie verder scp/CBS 2014).
- 11 Al deze verbanden zijn statistisch significant ($p < 0,05$).

6 Samenvatting en slotbeschouwing

Voor een effectieve pensioendialoog is het noodzakelijk om niet alleen de mening van onderzoekers en andere deskundigen in beeld te brengen, maar ook die van burgers. Hoe denken zij over solidariteit in de pensioenen, wat verwachten zij van pensioenfondsen en willen zij nog wel een collectieve pensioenregeling? In dit slothoofdstuk komen we over deze zaken tot een aantal conclusies.

Dit onderzoek is uitgevoerd op verzoek van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en maakt deel uit van een reeks van wetenschappelijke studies, uitgevoerd om verschillende aspecten van het huidige en toekomstige pensioenstelsel te belichten. Het onderzoek draaide om het thema solidariteit, met als centrale vraag in hoeverre werkenden solidariteit in de pensioenen van belang vinden. Ter beantwoording van die vraag is eind november 2014 een internetenquête verricht onder ruim 1000 personen die in loondienst dan wel als zelfstandige werkzaam zijn. De hierna beschreven resultaten zijn gebaseerd op de gegevens van 976 van deze respondenten.

6.1 Reikwijdte van het onderzoek

Het is niet gemakkelijk te achterhalen hoe mensen denken over het pensioenstelsel in Nederland of over hun eigen pensioen. Dat is gebleken uit eerder onderzoek en het blijkt ook uit deze studie. Veel mensen vinden het een moeilijk onderwerp, zien het pensioen als iets waar ze voorlopig toch niet mee te maken krijgen en voelen daarom nauwelijks de behoefte hierover meer te weten te komen. Dit leidt tot een gebrek aan kennis en tot desinteresse, wat niet alleen beperkend werkt voor wat men aan een 'doorsneeburger' in een enquête over pensioenkwesties kan vragen, maar ook bij de beantwoording van die vragen tot uiting kan komen in het consequent kiezen voor antwoorden die een middenpositie weergeven of voor het antwoord 'weet niet'. In het onderhavige onderzoek naar solidariteit in de pensioenen is getracht aan de hand van diverse kwaliteitstoetsen te achterhalen in hoeverre dergelijke processen een rol hebben gespeeld en de resultaten hebben beïnvloed. Voor 91 van de 1067 respondenten (8,5%) hebben we op grond van hun invultijd en antwoordpatronen moeten concluderen dat dit waarschijnlijk inderdaad het geval was. Hun antwoorden zijn vervolgens buiten beschouwing gelaten.

Er is geen garantie dat de overige 976 respondenten de enquêtevragen altijd hebben geïnterpreteerd zoals bedoeld was. Ook al kunnen we ervan uitgaan dat zij de vragenlijst serieus hebben ingevuld, een gebrek aan kennis kan bij hen eveneens parten hebben gespeeld. Een aanwijzing hiervoor is te vinden bij de set met vragen over deelnemers met wie men wel of juist niet in een pensioenfonds wil zitten (§ 5.4, tabel 5.8): bij elk van deze vragen koos 50%-80% van de respondenten voor de middenpositie en gaf circa 10% te kennen het niet te weten. Dit duidt erop dat de meeste respondenten weinig notie hebben

van het feit dat er sprake is van risicodeling met die andere deelnemers en de vragen dan ook niet in die termen hebben opgevat.

Tegelijkertijd betekent het geven van een neutraal antwoord niet dat daarachter altijd een gebrek aan kennis schuilgaat. Zo liet 30%-60% van de respondenten zich neutraal uit over het feit dat sommige bevolkingsgroepen profijt hebben van de doorsneepremie terwijl andere groepen te veel betalen (§ 5.1, tabel 5.4). Opmerkingen van deelnemers aan de cognitieve interviews tonen aan dat men wel degelijk begreep dat het hier ging om gebeurtenissen die – op individueel niveau althans – niet te voorspellen zijn en die hen ook kunnen treffen. Gecombineerd met de grotere diversiteit in antwoorden, afhankelijk van welke groep van de ‘subsiestroom’ profiteert, kunnen we daarom aannemen dat de betrokkenen hier werkelijk een middenpositie innamen en dat het niet om een verkapt ‘weet niet’ ging.

Dat de dataverzameling heeft plaatsgevonden bij een online onderzoekspanel maakt dat de bevindingen niet gegeneraliseerd kunnen worden naar de totale populatie van werknemers in Nederland. Niet alleen is er sprake van een oververtegenwoordiging van hoogopgeleiden en een ondervertegenwoordiging van migranten, maar ook is niet uit te sluiten dat de opvattingen en ideeën van de panelleden afwijken van de ‘gewone’ bevolking. Aangezien dit panel regelmatig gebruikt wordt voor onderzoek naar financiële zaken, zijn de deelnemers meer dan de gemiddelde Nederlander gewend om vragen over financiële zaken te beantwoorden. Ook hun interesse in dergelijke onderwerpen is wellicht groter dan gemiddeld. Dit maakt hen enerzijds tot geschikte respondenten, zeker bij een moeilijk onderwerp als de pensioenen, anderzijds kunnen we niet aannemen dat zij een goede afspiegeling vormen van de Nederlandse (werkende) bevolking. Om niet méér exactheid te suggereren dan we kunnen waarmaken, hebben we besloten de resultaten niet te herwegen. Puntchattingen in dit rapport betreffen slechts de deelnemers aan dit onderzoek.

6.2 Antwoorden op de onderzoeksvragen

In het onderzoek zijn vier hoofdvragen geformuleerd. In deze paragraaf vatten we de antwoorden op deze vragen samen.

1 Welke maatschappelijke trends doen zich voor in Nederland die het draagvlak voor solidariteit in de aanvullende pensioenen kunnen beïnvloeden?

Nederland heeft al lange tijd te maken met vergrijzing; sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw is het aandeel 65-plussers meer dan verdubbeld, en ook de komende decennia zal de stijging doorzetten. Naar verwachting vormen de ouderen in 2040 ruim een kwart van de bevolking. Tegelijkertijd heeft in de jaren zeventig en tachtig een flinke daling plaatsgevonden van het aandeel kinderen en jongeren tot 20 jaar: waar in 1970 nog ruim een derde van de bevolking bestond uit personen van 0-19 jaar, was dit in 1990 met tien procentpunten verminderd. Op het moment bedraagt het aandeel kinderen en jongeren 23% en in 2040 naar verwachting 22%. Beide demografische ontwikkelingen hebben tot

gevolg dat de druk op de potentiële beroepsbevolking flink is toegenomen. Enerzijds stijgt het aantal ouderen en daarmee ook het aantal pensioenuitkeringen, anderzijds zijn er minder werkenden om die kosten op te brengen. Het kabinet probeert dit tegen te gaan door de pensioenleeftijd te verhogen en (vanaf 2022) te koppelen aan de gemiddelde levensverwachting. Voor de huidige werkenden betekent dit in de praktijk dat zij langer moeten doorwerken, terwijl zij zelf minder pensioen zullen ontvangen. Dit laatste komt mede doordat de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd gepaard is gegaan met een verlaging van het opbouwpercentage. Vooral jongeren kunnen zich hierdoor gedupeerd voelen en zullen het huidige collectieve pensioenstelsel mogelijk liever de rug toekeren. Voor zover het hier om een cohorteffect gaat, is te verwachten dat deze groep in de toekomst in omvang zal toenemen.

De toegenomen arbeidsmobiliteit is mogelijk eveneens van invloed op de mate waarin men belang hecht aan solidariteit in de pensioenen. Vroeger werkten mensen vaak hun hele arbeidsleven bij dezelfde werkgever, maar tegenwoordig wisselen zij regelmatig van baan of besluiten ze over te stappen tot het zelfstandig ondernemerschap. Vooral wanneer dit laatste is ingegeven door de gedachte dat ze dan ‘eigen baas’ zijn, is het denkbaar dat ze weinig waarde zien in een collectief pensioenstelsel.

Een derde ontwikkeling betreft het gestegen opleidingsniveau in Nederland. In de laatste twintig jaar is het percentage mensen met een diploma op vmbo-niveau met ruim 10% afgenomen, terwijl het aandeel met een afgeronde hbo- of universitaire opleiding met ruim 10% is toegenomen. De veronderstelling is dat een hogeropgeleide bevolking mondiger is, het leven naar eigen believen wil inrichten en goed in staat is dit te doen. Als gevolg hiervan zouden mensen behoefte hebben aan meer eigen verantwoordelijkheid en meer keuzevrijheid, ook op het terrein van de pensioenen. Of dit betekent dat zij minder belang hechten aan solidariteit binnen de pensioenen, is echter de vraag. Mogelijk gaat het slechts om een wens tot meer maatwerk binnen het huidige collectieve stelsel.

Bij elkaar opgeteld lijkt het draagvlak voor solidariteit sterk onder druk te staan: alle drie genoemde trends (de vergrijzing, de flexibilisering van de arbeidsmarkt en het gestegen opleidingsniveau) hebben als mogelijk effect dat bepaalde groepen werkenden – jongeren, baanwisselaars, hoogopgeleiden – het huidige pensioensysteem niet meer zien zitten. Een van de doelen van ons onderzoek is te achterhalen of empirische gegevens inderdaad in deze richting wijzen.

2 In hoeverre vinden werknemers en zelfstandigen solidariteit in de aanvullende pensioenen belangrijk?

Van de respondenten die in loondienst werken, noemt een meerderheid (63%) solidariteit binnen een pensioenfonds belangrijk of zeer belangrijk, vooral vanuit de gedachte dat iedereen recht heeft op een goed pensioen. Voor degenen die als zelfstandig ondernemer werkzaam zijn, speelt solidariteit een beduidend minder grote rol; nog geen 10% van hen

zou – indien mogelijk – ‘zeker’ kiezen voor een pensioenfonds waar sprake is van solidariteit.

Ruim zeven van de tien personen denken dat deelnemen aan een pensioenfonds inhoudt dat men bijdraagt aan het pensioen van anderen. Over het algemeen staat men hier neutraal of positief tegenover, zeker als men meent dat degenen die profiteren van die solidariteit daar niets aan kunnen doen (langlevenden) of een kwetsbare groep vormen (arbeidsongeschikten). Beduidend negatiever is men over het gegeven dat sommige generaties van werknemers bijdragen aan hun pensioenopbouw, maar daar – als gevolg van tegenvallende beleggingsresultaten – niet volledig van kunnen profiteren. Ook de gedachte dat mensen die zich in een relatief kwetsbare positie bevinden (laagopgeleiden, jongeren, mensen met een laag inkomen) meebetalen aan het pensioen van kansrijkere werkenden, vindt men moeilijker te accepteren.

Een en ander duidt erop dat werkenden bereid zijn tot herverdeling bij risico's die ook hen zelf kunnen treffen (lang leven, arbeidsongeschiktheid), maar dat die bereidheid minder is wanneer het gaat om het subsidiëren van groepen ‘die het toch al goed hebben’.

3 Met welke groepen wil men risico's delen?

Uit de enquête blijkt dat het de meeste werkenden niet uitmaakt met wie zij in een pensioenfonds zitten. Als er al een voorkeur voor een bepaalde groep deelnemers bestaat, is dat vooral vanuit de gedachte dat het fonds zo veel mogelijk mensen moet vertegenwoordigen. Gezien deze antwoorden is het niet waarschijnlijk dat de respondenten deze vragen hebben geïnterpreteerd in termen van risicodeling; eerder lijkt het hen te gaan om hoeveel mensen aan ‘de pot’ kunnen bijdragen.

4 In hoeverre geven werkenden de voorkeur aan solidariteit of keuzevrijheid binnen de aanvullende pensioenen?

Zoals gezegd vindt een meerderheid van de werkenden in loondienst solidariteit binnen pensioenfondsen (zeer) belangrijk. Gesteld voor de keuze tussen solidariteit of de mogelijkheid om zelf een pensioenfonds te kiezen, geeft echter een fors deel van de respondenten (47% van de werknemers, 57% van de zelfstandigen) de voorkeur aan de tweede optie. Wellicht speelt een rol dat men dan – zoals toegelicht bij de enquêtevraag – uit het fonds kan stappen wanneer dat er slecht voor staat. In lijn hiermee geven de respondenten aan dat als zij zelf hun pensioenfonds zouden mogen kiezen, ze bij die keuze vooral zouden letten op hoe het fonds ervoor staat en hoe groot de kans is dat de situatie in de toekomst zal verslechteren: circa vier op de vijf respondenten zouden letten op de dekkingsgraad, de beleggingsrisico's en de beleggingsresultaten in de laatste jaren. Bovendien zegt ruim de helft van de respondenten dat zij uit hun pensioenfonds zouden stappen als dat er slecht voor stond en uitstappen mogelijk zou zijn zonder negatieve gevolgen voor het pensioen. Als reden voor dit besluit noemt men vooral dat men er niet (nog) meer op achteruit wil gaan, of dat een ander pensioenfonds of een andere verzekeraar mogelijk betere resultaten zal opleveren. Voor degenen die denken bij het pensioenfonds te zullen blijven, vormen hoop op verbetering in de toekomst en vrees dat het bij andere pensioen-

fondsen net zo slecht gaat, de meest genoemde motieven. De gedachte aan solidariteit speelt nauwelijks een rol; uitstappers noch blijvers geven in dit verband veel blijk van gevoelens van verbondenheid met de andere deelnemers in het pensioenfonds.

De behoefte aan keuzevrijheid blijkt gelijk op te gaan met een behoefte aan standaardregelingen. Enerzijds vindt een meerderheid (tot bijna 70%) het belangrijk de vrijheid te hebben om bepaalde aspecten van het pensioen zelf te bepalen, maar anderzijds vindt een even grote meerderheid het belangrijk dat diezelfde zaken automatisch voor hen geregeld zijn. Deze bevinding is in eerder onderzoek ook aangetroffen en suggereert dat mensen de mogelijkheid om te kiezen wel willen *hebben*, maar niet per se willen *gebruiken*. In het geval dat men daadwerkelijk keuzemogelijkheden zou krijgen, kiest men vooral voor meer zekerheid (pensioenopbouw tijdens werkloosheid of arbeidsongeschiktheid, 58%), of voor de mogelijkheid tot vervroegd pensioen (65%). Slechts een minderheid zou gebruik maken van relatief risicovolle keuzeopties, zoals beleggen met meer risico, of het opgespaarde pensioengeld voortijdig opnemen en naar eigen inzicht besteden.

De keuze voor solidariteit en collectiviteit, dan wel voor keuzevrijheid en individualiteit, blijkt samen te hangen met een aantal achtergrondkenmerken. Jongeren, mensen met een hoog inkomen en mensen die kritisch staan tegenover de eigen pensioenregeling en hun invloed daarop, kiezen eerder voor individualiteit. Voorstanders van solidariteit zijn daarentegen vooral te vinden binnen de leeftijdsgroepen vanaf 35 jaar, de midden- en lagere inkomens en de mensen die gunstig denken over hun toekomstige pensioen en hun deelname aan een pensioenfonds. Opmerkelijk is de geringe invloed van het opleidingsniveau. Weliswaar zouden laagopgeleiden naar eigen zeggen vaker kiezen voor een collectieve pensioenregeling dan hoogopgeleiden, maar dit verschil blijkt weg te vallen na correctie voor de invloed van de andere kenmerken. Dit suggereert dat het gestegen opleidingsniveau in Nederland wellicht minder van belang is voor de behoefte aan keuzevrijheid en individualiteit dan wordt verondersteld.

6.3 Betekenis en implicaties van het onderzoek

Rekening houdend met de kanttekeningen in paragraaf 6.1 komt als algemeen beeld naar voren dat de werkenden die aan dit onderzoek hebben deelgenomen zich vooral goed verzekerd willen voelen, vertegenwoordigd door een financieel draagkrachtig pensioenfonds en daardoor zeker van hun toekomstig pensioen. Welk pensioenfonds dit verzorgt, is voor hun minder belangrijk – als de financiële basis maar goed is of binnen afzienbare tijd weer goed komt. Ook de wens meer keuzemogelijkheden te hebben, voor zover aanwezig, is in belangrijke mate gericht op zekerheid en behoud van verworven rechten: men wil vooral de mogelijkheid hebben om pensioenopbouw tijdens arbeidsongeschiktheid en werkloosheid mee te verzekeren en men wil extra kunnen sparen voor een vervroegd pensioen. Bij dit alles past solidariteit en herverdeling van risico's, maar niet noodzakelijkerwijs vol-

gens het huidige systeem waarbij men verplicht is aangesloten bij het pensioenfonds van de werkgever.

In het verlengde van dit laatste gaven zowel deelnemers aan de cognitieve interviews als enkele respondenten van de internetenquête aan, een voorkeur te hebben voor een systeem met slechts één pensioenfonds voor alle werkenden. Aan het huidige stelsel met zijn vele fondsen ligt immers geen concurrentiedoelstelling ten grondslag; mensen kunnen zich niet – zoals bij de ziektekostenverzekeringen – inschrijven bij het fonds met de voor hen meest gunstige voorwaarden of uitkomsten. Hiervan zou pas sprake zijn wanneer het mogelijk is over te stappen naar een fonds met de meest passende dekking tegen de meest voordelige premie. In de huidige situatie brengt de veelvoud aan pensioenfondsen voor hen echter geen voordelen maar vooral rompslomp met zich mee, met name bij verandering van pensioenfonds als gevolg van verandering van werkgever.¹ Een systeem met één algemeen pensioenfonds druist in tegen de heersende trend van decentralisatie en een terugtrekkende overheid. Bovendien brengt de overgang naar zo'n systeem wellicht hoge kosten met zich mee – net als het besluit om de doorsneesystematiek los te laten. Vanuit het perspectief van 'de gewone burger' lijkt het evenwel een logische stap naar echte collectiviteit met lagere uitvoeringskosten. In de hoofdlijnennotitie over de toekomst van het pensioenstelsel is de optie van een nationaal pensioen wel in overweging genomen, maar ook weer losgelaten. De voornaamste reden is dat deze beleidsvariant een te drastische wijziging van het pensioenstelsel zou inhouden (szw 2015: 10).

Een groot deel van de respondenten lijkt in theorie behoefte te hebben aan keuzevrijheid, maar in de praktijk weinig hiermee te doen. Weliswaar kondigt men bij sommige voorgelegde keuzemogelijkheden aan daar zelf gebruik van te willen maken, maar het is de vraag in hoeverre dat zich zal vertalen in feitelijk gedrag. Dit betekent dat een toekomstig keuzeaanbod binnen de aanvullende pensioenen vooralsnog bescheiden kan en wellicht moet blijven – uit praktische overwegingen (transparantie, uitvoeringskosten), maar ook om te voorkomen dat deelnemers de keuzevrijheid gaan aanvoelen als keuzedwang. Zoals in hoofdstuk 3 is aangestipt, ervaren veel mensen het aanbod aan zorgverzekeraars, internetproviders en energieleveranciers al als overdadig en soms zelfs als een last. Om een breed draagvlak te creëren voor een pensioensysteem met meer ruimte voor maatwerk, verdient het aanbeveling te beginnen met enkele duidelijk gewenste en overzichtelijke keuzes.

Een groep die een aparte positie inneemt, is die van de zelfstandig ondernemers. Hun afwijkende positie betreft niet alleen de feitelijke situatie ten aanzien van hun pensioen, maar ook een aantal opvattingen die zij – blijkens ons onderzoek – over pensioenen hebben. Van de respondenten die als zelfstandige werken, zegt bijna een derde dat zij zich niet bij een pensioenfonds willen aansluiten, terwijl iets meer dan de helft naar eigen zeggen helemaal geen pensioen opbouwt. Tegelijkertijd vinden de zelfstandigen aanmerkelijk vaker dan de werknemers dat zij op dit moment voldoende invloed hebben op hun eigen

pensioen. Tezamen duiden deze bevindingen erop dat ze ofwel andere maatregelen voor hun oudedagvoorziening hebben genomen of de keuze om dit niet te doen als ‘eigen invloed’ beschouwen. Het gegeven dat een flinke minderheid geen behoefte heeft aan deelname in een pensioenfonds, suggereert overigens dat zij mogelijk ook weinig heil zien in deelname aan de collectieve pensioenregeling die begin 2015 speciaal voor zelfstandigen is gestart.

6.4 Vervolgonderzoek is nodig

De bevindingen uit deze studie geven een beeld van de opvattingen van burgers over solidariteit binnen de pensioenen, maar ook van de hiaten die er zijn in de kennis over dit onderwerp. In een volgend onderzoek zouden we beide met elkaar in verband willen brengen. Een centrale vraag is dan of mensen met relatief veel kennis van het pensioenstelsel andere meningen hebben en andere keuzes maken dan mensen met relatief weinig kennis. De gerapporteerde wensen kunnen vervolgens inzicht bieden in de wijze waarop er meer maatwerk kan worden ingebouwd in het stelsel, terwijl men tegelijkertijd wordt beschermd tegen het maken van verkeerde beslissingen voor het eigen pensioen.

De respondenten van het huidige onderzoek waren in meerdere opzichten niet representatief voor de totale populatie van werkenden in Nederland. Niet alleen lag het aandeel hoogopgeleiden aanmerkelijk hoger dan in de populatie (circa 55%, versus 35%), maar ook was er sprake van sterke ondervertegenwoordiging van migranten, vooral de niet-westerse. Voor een nieuwe studie naar de mening van burgers over pensioenen is een steekproef nodig die een betere weerspiegeling van de bevolking vormt. Overigens zullen naar alle waarschijnlijkheid de kennishiaten dan nog veel groter blijken te zijn. Wellicht zullen we een stap terug moeten doen en eerst moeten overwegen welke methode van dataverzameling het meest geschikt is om ook de opvattingen van laagopgeleiden en migranten over pensioenen goed in beeld te krijgen. Een mogelijkheid is bijvoorbeeld gebruik te maken van *deliberative polls*, waarbij een representatieve groep burgers – ondersteund door deskundigen – over dit thema discussieert. Door hen zowel vooraf als achteraf te vragen naar hun percepties en preferenties, kunnen we bepalen of en in welke richting de meningen over het onderwerp veranderen wanneer mensen meer geïnformeerd raken en met alternatieve gezichtspunten in aanraking komen.

Aan deze studie namen zowel werknemers als zelfstandig ondernemers deel. Op het moment van dataverzameling, eind november 2014, was er nog geen sprake van een collectieve pensioenregeling voor zzp'ers. De zelfstandigen in de responsgroep zijn daarover niet bevraagd, al is wel enkele malen verwezen naar een toekomstige mogelijkheid voor deelname in een speciaal zelfstandigenpensioenfonds. Veel van de enquêtevragen waren voor de zelfstandigen dan ook hypothetisch van aard. In een toekomstig onderzoek verdient het aanbeveling om voor zelfstandig ondernemers een afzonderlijke vragenlijst te ontwikkelen, waarin specifiek wordt ingegaan op hun opvattingen en wensen ten aanzien

van (solidariteit dan wel individualiteit in) het aanvullend pensioen, de wijze waarop zij zelf hun oudedagsvoorziening regelen, en hun kennis en mening over de nieuwe collectieve regeling voor zelfstandigen.

In dit rapport is voor drie uitkomstvariabelen nagegaan welke verbanden er bestaan tussen de meningen over solidariteit enerzijds en kenmerken als geslacht, leeftijd en inkomen anderzijds. In toekomstig onderzoek zou het interessant kunnen zijn om vast te stellen welke psychologische kenmerken passen in het profiel van de voorstanders van solidariteit en welke in dat van werkenden met een voorkeur voor individualiteit in de aanvullende pensioenen. Daarbij kan men denken aan de algemene geneigdheid om risico's te nemen dan wel te weren, een kenmerk waarvan bij uitstek een samenhang is te verwachten met de mate waarin burgers de aangekondigde ruimte voor meer maatwerk in de aanvullende pensioenen zullen benutten en met de keuzes die zij dan zullen maken. De uit het onderzoek naar voren gekomen omzichtigheid ten aanzien van keuzemogelijkheden duidt erop, dat de groep die risicovolle keuzes zal maken niet groot zal zijn.

Tot slot verdient het aanbeveling om, rekening houdend met de voorgaande opmerkingen, de opvattingen over de aanvullende pensioenen te blijven monitoren. De bevindingen wijzen erop dat bepaalde groepen uit de werkzame bevolking behoefte hebben aan meer maatwerk in de pensioenen, wat suggereert dat zij de aangekondigde veranderingen in het pensioenstelsel positief zullen beoordelen. Tegelijkertijd moet men degenen die vooral zekerheid over hun toekomstig pensioen willen hebben, en om die reden wellicht helemaal geen voorstander zijn van keuzemogelijkheden of van wijzigingen in het algemeen, niet uit het oog te verliezen. Ook zij zijn bepalend voor het draagvlak voor de (toekomstige) inrichting van het pensioenstelsel. De opvattingen van beide groepen dienen regelmatig te worden gehoord.

Noot

- 1 Bij verandering van pensioenfonds dient men namelijk zelf uit te zoeken wat voordeliger is: het reeds opgebouwde pensioengeld overhevelen naar het nieuwe fonds of laten staan bij het oude fonds.

Literatuur

- Beer, P. de (2004). Individualisering zit tussen de oren. In: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde* (p. 18-36). Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.
- Beer, P. de (2005). Hoe solidair is de Nederlander nog? In: E. de Jong en M. Buijsen (red.), *Solidariteit onder druk? Over de grens tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid* (p. 54-79). Nijmegen: Thijmgenootschap/Vakhof Pers.
- Beer, P. de, J. de Deken, D. Hollanders, S. Kuiper, W. Salverda en N. van der Zwan (2014). *Wat levert keuzevrijheid in het pensioenstelsel op?* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (AIAS Working Paper 152).
- Bemer, E., J. ter Berg en Y. Schothorst (2014). *De beleving van het Nederlandse pensioenstelsel en termen die op dit terrein worden gebruikt. De resultaten van kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Veldkamp.
- Berden, C. en L. Kok (2013). *Solidair of solitair? Resultaten van een onderzoek onder werkenden*. Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek.
- Boelaars, I., L. Bovenberg, J. de Haan, S. van Hoogdalen, T. Kocken, M. Lever, R. Mehlkopf, T. Nijman en E. Ponds (2014). *De toegevoegde waarde van risicodeling met toekomstige generaties*. Tilburg: Netspar.
- Boender, C.G.E., S. van Hoogdalen, R.M.A. Jansweijer en E. van Lochem (2000). *Intergenerationele solidariteit en individualiteit in de tweede pensioenpijler: een scenario-analyse*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Bonenkamp, J., en E. Westerhout (2011). Pensioenen na de grote recessie: einde intergenerationele risicodeling? In: *TP&Digitaal*, jg. 5, nr. 2, p. 83-99.
- Bovenberg, L. (2014). Toekomstbestendig pensioenstelsel vraagt extra AOW-opbouw. In: *Me Judice*, 23 mei 2014.
- CBS (2013). *Prognose bevolking; geslacht en leeftijd, 2014-2060* (versie 16 december 2013). Geraadpleegd november 2014 via www.statline.cbs.nl.
- CBS (2014a). *Bevolking; kerncijfers* (versie 26 augustus 2014). Geraadpleegd november 2014 via www.statline.cbs.nl.
- CBS (2014b). *Beroepsbevolking; kerncijfers naar geslacht en andere persoonskenmerken* (versie 14 november 2014). Geraadpleegd januari 2015 via www.statline.cbs.nl.
- CBS (2014c). *Zelfstandigen zonder personeel; persoonskenmerken* (versie 14 november 2014). Geraadpleegd januari 2015 via www.statline.cbs.nl.
- CBS (2014d). *Beroepsbevolking; geslacht en leeftijd* (versie 14 november 2014). Geraadpleegd december 2014 via www.statline.cbs.nl.
- CBS (2014e). *Inkomen van particuliere huishoudens met inkomen naar kenmerken en regio*. Geraadpleegd december 2014 via www.statline.cbs.nl.
- CPB (2011). *Centraal Economisch Plan 2011*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2014). *Centraal Economisch Plan 2014*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Dalen, H. van, en K. Henkens (2014). Keuzevrijheid in pensioen? In: *Demos*, jg. 30, nr. 10, p. 8.
- DNB (2008). *DNB geeft pensioenfondsen verlenging termijn indiening herstelplannen*. Persbericht 10 november 2008. Amsterdam: De Nederlandse Bank.
- DNB (2015). *Geraamde dekkingsgraad van pensioenfondsen*. Amsterdam: De Nederlandse Bank.
- Eekelen, L. van, en R. Olieman (2009). *Voelt het volk voor verzekering?* Amstelveen: Sociale Verzekeringsbank.
- Ewijk, C. van, M. Lever, J. Bonenkamp en R. Mehlkopf (2014). *Pensioen in discussie*. Den Haag/Tilburg: Centraal Planbureau/Netspar (CPB Policy Brief 2014/06).
- Graaf, A. de, en A. Sprangers (1999). Later en minder kinderen. In: *Index, Special bevolking 1999* (p. 8-9). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Gradus, R. en L. Vijverberg (2014). *Naar een solide en solidair pensioenstelsel. Bouwstenen voor een hervorming*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

- Herweijer, L. en E. Josten (2014). Een ideaal met een keerzijde. In: J.C. Vrooman, J. Boelhouwer en M. Gijsberts (red.), *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (p. 69-101). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoogduin, L. en J. Snippe (2015). Vernieuw het pensioen- en belastingstelsel tegelijk; verliezers van pensioenhervorming kunnen via belastingen worden gecompenseerd. In: *Het Financieele Dagblad*, 24 maart 2015, sectie *Opinie & Dialoog*, p. 13.
- Intomart GfK (2015). *Wijzer in geldzaken Pensioenmonitor 2014*. Hilversum: GfK.
- Kuné, J. (2004). *Op weg naar één nationale pensioeninstelling* (oratie vu). Amsterdam: Vossiuspers.
- Kuné, J. (2006). Solidariteiten in collectieve pensioenregelingen. In: F. van der Lecq en O. Steenbeek, *Kosten en baten van collectieve pensioensystemen* (p.23-46). Deventer: Kluwer.
- KvK (2014). *Startersprofiel 2014*. Utrecht: Kamer van Koophandel Nederland.
- Lecq, F. van der, en O. Steenbeek (2006). *Kosten en baten van collectieve pensioensystemen*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Lever, M., J. Bonenkamp en R. Cox (2014). *Doorsneesystematiek in pensioenen onder druk?* Den Haag: Centraal Planbureau.
- Lewin, E. en T. Zweers (2014). Draagvlak voor solidariteit in de samenleving. In: *PensioenMagazine*, p. 25-29.
- Lindenberg, H. van (2008). *Individualisering in Nederland en West-Europa* (scriptie). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Oorschot, W.J.H. van (2000). De legitimiteit van sociale zekerheid. Een sociologische analyse van motieven voor solidariteit. In: S. Klosse (red.), *Sociale zekerheid: een ander gezichtspunt. Toekomstperspectief vanuit vier disciplines* (p. 37-76). Brugge: Die Keure.
- Pensioenperspectief (2015). *Fiscale marktrente 2001-2014*. Geraadpleegd april 2015 via www.pensioenperspectief.nl.
- Posthumus, H., P. van Houwelingen en P. Dekker (2013). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Prast, H. en A. van Soest (2014). *Pensioenbewustzijn*. Tilburg: Netspar en Tilburg University.
- RIVM (2014). *Vergrijzing: Wat zijn de belangrijkste verwachtingen voor de toekomst?* Geraadpleegd november 2014 via <http://www.nationaalkompas.nl/bevolking/vergrijzing/toekomst>.
- Rooij, M. van (2015). Een consumptieperspectief op pensioenkeuzes. In: *ESB Dossier Keuzevrijheid en pensioenen*, jg. 100, nr. 4703S, p. 70-74.
- Schnabel, P. (2004a). Individualisering in wisselend perspectief. In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie* (p. 9-30). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2004b). Voorwoord. In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie* (p. 7-8). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP/CBS (2014). *Armoedesignalement 2014*. Den Haag/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Soede, A. (2010). Solidariteit in de pensioenen. In: A. van den Broek, R. Bronneman en V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Soest, A. van (2015). Een gedragseconomisch verantwoorde keuzevrijheid in de uittreedleeftijd. In: *ESB Dossier Keuzevrijheid en pensioenen*, jg. 100, nr. 4703S, p. 64-69.
- Starink, B. (2015). Afschaffing omkeerregel pensioenen geen goed idee. Handhaaf de onbelaste opbouw van pensioenen bij hervorming van oudedagsvoorziening. In: *Het Financieele Dagblad*, 1 april 2015.
- szw (2013). *Pensioen van zelfstandigen. Onderzoek naar de oorzaken van beperkte pensioenopbouw van zelfstandigen en mogelijke oplossingsrichtingen hiervoor*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- szw (2015). *Hoofdlijnen van een toekomstbestendig pensioenstelsel*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 6 juli 2015. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

- Teppa, F. en J. Vis (2012). *The CentERpanel and the DNB Household Survey: Methodological Aspects*. Amsterdam: De Nederlandse Bank NV (DNB Occasional Studies, 10 (4)).
- TK (2012/2013). *Wijziging van de Wet inkomstenbelasting 2001, de Wet op de loonbelasting 1964, de Pensioenwet, de Wet verplichte beroepspensioenregeling en de Invoerings- en aanpassingswet Pensioenwet in verband met de aanpassing van het fiscale kader voor oudedagsvoorzieningen (Wet verlaging maximumopbouw- en premiepercentages pensioenen en maximering pensioengevend inkomen)*. Memorie van Toelichting. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 33610, nr. 3.
- TK (2013/2014). *Wijziging van de Pensioenwet, de Wet verplichte beroepspensioenregeling en de Invoerings- en aanpassingswet Pensioenwet in verband met aanpassing van het financieel toetsingskader voor pensioenfondsen (Wet aanpassing financieel toetsingskader)*. Memorie van Toelichting. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 33972, nr. 3.
- TK (2014/2015). *Wijziging van de Algemene Ouderdomswet, de Wet op de Loonbelasting 1964 en de Wet Verhoging Aow- en pensioenrichtleeftijd in verband met de versnelling van de stapsgewijze verhoging van de Aow-leeftijd*. Memorie van Toelichting. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 34083, nr. 3.
- Ultee, W.C., W.A. Arts en H.D. Flap (2003). *Sociologie: vragen, uitspraken en bevindingen*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Veldheer, V. en R. Bijl (red.) (2011). *Actuele maatschappelijke ontwikkelingen 2010. Een bedrage aan het waarderen en selecteren van informatie ten behoeve van toekomstige archieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Veldkamp (2014). *Issuemonitor 2014, Pensioenen*. Amsterdam: Onderzoeksbureau Veldkamp.
- Vlasblom, J.D., P. van Echtelt en M. de Voogd-Hamelink (2015). *Aanbod van arbeid 2014. Arbeidsdeelname, flexibilisering en duurzame inzetbaarheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vleeming, H. en L. van Eekelen (2011). *Wensen en verwachtingen over de verzorgingsstaat*. Amstelveen: Sociale Verzekeringsbank.
- Vrooman, J.C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Westerhout, E., J. Bonenkamp en P. Broer (2014). *Collective versus Individual Pension Schemes: a Welfare-Theoretical Perspective*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Discussion Paper 287).

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.). ISBN 978 90 377 0623 9

Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014. Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3

SCP-publicaties 2014

2014-1 *Kansen voor vakmanschap in het mbo. Een verkenning (2014).* Monique Turkenburg m.m.v. Lenie van den Bulk (CED-groep) en Ria Vogels (SCP). ISBN 978 90 377 0637 6

2014-2 *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt (2014).* Willem Huijnk, Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0697 0

2014-3 *Ervaren discriminatie in Nederland (2013).* Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0672 7 (elektronische publicatie)

2014-4 *Samenvatting en conclusies van Sterke steden, gemengde wijken (2014).* Jeanet Kullberg, Matthieu Permentier, m.m.v. Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0696 3 (elektronische publicatie)

2014-5 *Perceived discrimination in the Netherlands (2014).* Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0699 4 (elektronische publicatie)

2014-6 *De Wmo-uitgaven van gemeenten in 2010 (2014).* Barbara Wapstra, Lieke Salomé en Nelleke Koppelman. ISBN 978 90 377 0698 7 (elektronische publicatie)

2014-7 *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie (2014).* Pepijn van Houwelingen, Anita Boele, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0635 2

- 2014-8 *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (2014). Annet Tiessen-Raaphorst (red.), Remko van den Dool en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0700 7
- 2014-9 *Who cares in Europe. A comparison of long-term care for the over-50s in sixteen European countries* (2014). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink en Lisa Putman. ISBN 978 90 3770 681 9 (elektronische publicatie)
- 2014-10 *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (2014). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0636 9
- 2014-11 *Replicatie van het meetinstrument voor sociale uitsluiting* (2014). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0674 1 (elektronische publicatie)
- 2014-12 *Vraag naar arbeid 2013* (2014). Patricia van Echtelt, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0707 6
- 2014-13 *De Wmo in beweging; Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0706 9
- 2014-14 *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Freek Bucx en Femke van der Sman. ISBN 978 90 377 0703 8
- 2014-15 *Leven met intersekse/DSD. Een verkennend onderzoek naar de leefsituatie van personen met intersekse/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0705 2 (elektronische publicatie)
- 2014-16 *Leergeld. Veranderingen in de financiële positie van het voortgezet onderwijs en verschillen tussen besturen* (2014). Lex Herweijer, Evelien Eggink, Evert Pommer, Jedid-Jah Jonker, m.m.v. Ingrid Ooms en Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0708 3
- 2014-17 *Verdelen op niveaus. Een multiniveaumodel voor de verdeling van het inkomensdeel van de Participatiewet over gemeenten* (2014). Arjan Soede en Maroesjka Versantvoort. ISBN 978 90 377 0711 3 (elektronische publicatie)
- 2014-18 *De Wmo in beweging. Beknopte samenvatting. Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0712 0
- 2014-19 *Anders in de klas. Journalistieke samenvatting. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Karolien Bais, Freek Bucx, Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0713 7 (elektronische publicatie)
- 2014-20 *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving* (2014). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0715 1
- 2014-21 *Ouderenmishandeling. Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties* (2014). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0716 8 (elektronische publicatie)
- 2014-22 *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten* (2014). Leen Sterckx, Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0702 1

- 2014-23 *Living with intersexe/DSD. An exploratory study of the social situation of persons with intersexe/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0717 5.
- 2014-24 *Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland. Een verkenning van hun leefsituatie* (2014). Ria Vogels, Mérove Gijsberts en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0719 9 (elektronische publicatie)
- 2014-25 *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk* (2014). Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0718 2.
- 2014-26 *Op zoek naar bewijs II. Evaluatieontwerpen onderwijs- en cultuurmaatregelen* (2014). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Andries van den Broek, Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0720 5 (elektronische publicatie)
- 2014-27 *Hulp geboden. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp* (2014). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Sjoerd Kooiker, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0721 2
- 2014-28 *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners* (2015). Lotte Vermeij, m.m.v. Anja Steenbekkers. ISBN 978 90 377 0722 9
- 2014-29 *Burn-out : verbanden tussen emotionele uitputting, arbeidsmarktpositie en Het Nieuwe Werken* (2014). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0723 6 (elektronische publicatie)
- 2014-30 *Bevrijd of beklemd? Werk, inhuur, inkomen en welbevinden van zzp'ers.* (2014). Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0710 6 (elektronische publicatie)
- 2014-31 *Natuur en Cultuur. Een vergelijkende verkenning van betrokkenheid en beleid* (2014). Anja Steenbekkers en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0726 7 (elektronische publicatie)
- 2014-32 *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland* (2014). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0704 5
- 2014-33 *Verskil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3
- 2014-34 *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society* (2014). Hanneke Posthumus, Josje den Ridder en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0725 0
- 2014-35 *Jongeren en seksuele oriëntatie. Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren* (2015). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0727 4
- 2014-36 *Zorg beter begrepen. Verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking* (2014). Isolde Woittiez, Lisa Putman, Evelien Eggink en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0729 8
- 2014-37 *Emancipatiemonitor 2014* (2014). Ans Merens (scp), Marion van den Brakel (cbs) (red.). ISBN 978 90 377 0728 1
- 2014-38 *Aan het werk vanuit een bijstands- of werkloosheidsuitkering* (2014). Karin Wittebrood en Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0733 5 (elektronische publicatie)
- 2014-39 *Armoedesignalement 2014* (2014). ISBN 978 90 377 0730 4

- 2014-40 *Kostenverschillen in de jeugdzorg. Een verklaring van verschillen in kosten tussen gemeenten* (2014). Michiel Ras, Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0554 6 (elektronische publicatie)
- 2014-41 *De hoofdzaken van het Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. ISBN 978 90 377 0692 5
- 2014-43 *Culturele activiteiten in 2012: bezoek, beoefening en steun* (Het culturele draagvlak, deel 13) (2014). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0736 6 (elektronische publicatie)

SCP-publicaties 2015

- 2015-1 *Rapportage sport 2014* (2015). Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0731 1
- 2015-2 *Media:Tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie* (Het culturele draagvlak, deel 14) (2015). Nathalie Sonck, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0732 8
- 2015-3 *Aanbod van arbeid 2014. Arbeidsdeelname, flexibilisering en duurzame inzetbaarheid.* (2015). Jan Dirk Vlasblom, Patricia van Echtelt, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0595 9
- 2015-4 *Zicht op zorggebruik. Ontwikkelingen in het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging tussen 2004 en 2011* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0641 3
- 2015-5 *Surveying ethnic minorities. The impact of survey design on data quality* (2015). Joost Kappehof. ISBN 978 90 377 0545 4
- 2015-6 *Maten voor gemeenten. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2007-2012* (2015). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0738 0
- 2015-7 *Concurrentie tussen mantelzorg en betaald werk* (2015). Edith Josten, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0550 8
- 2015-8 *Langer in Nederland. Ontwikkelingen in de leefsituatie van migranten uit Polen en Bulgarije in de eerste jaren na migratie* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (Radboud Universiteit). ISBN 978 90 377 0571 3
- 2015-9 *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening* (Het culturele draagvlak, deel 15) (2015). Andries van den Broek, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0665 9
- 2015-10 *Vrouwen, mannen en de hulp aan (schoon)ouders* (2015). Alice de Boer, Mirjam de Klerk, Ans Merens. ISBN 978 90 377 0745 8 (elektronische publicatie)
- 2015-11 *Jeugdzorg: verschil tussen budget en contract. Een voorbeeld uit de regio* (2015). Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0737 3 (elektronische publicatie)
- 2015-12 *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen 2015* (2015). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0742 7
- 2015-13 *Migranten uit Midden- en Oost-Europese landen in Nederland door de tijd gevolgd. Een vergelijking tussen twee panelonderzoeken* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers

- (RU), Jaco Dagevos (SCP/EUR), Joost Jansen (EUR), Godfried Engbersen (EUR), Erik Snel (EUR). ISBN 978 90 377 0744 1 (elektronische publicatie)
- 2015-14 *Ouderenmishandeling in Nederland. Inzicht in kennis over omvang en achtergrond van ouderen die slachtoffer zijn van ouderenmishandeling* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk (red.) ISBN 978 90 377 0748 9
- 2015-15 *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025* (2015). Marloes de Graaf-Zijl, Edith Josten, Stefan Boeters, Evelien Eggink, Jonneke Bolhaar, Ingrid Ooms, Adri den Ouden, Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0742 7 (elektronische publicatie)
- 2015-16 *Op afkomst afgewezen. Onderzoek naar discriminatie op de Haagse arbeidsmarkt* (2015). Iris Andriessen, Barbara van der Ent, Manu van der Linden, Guido Dekker. ISBN 978 90 377 0746 5
- 2015-17 *Co-wonen in context. Samenwonende generaties, mantelzorg en de kostendelersnorm in de AOW* (2015). Cok Vrooman, Alice de Boer, Jean Marie Wildeboer Schut, Isolde Woittiez, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0750 2 (elektronische publicatie)
- 2015-18 *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden* (2015). Lotte Vermeij, Jeanet Kullberg. ISBN 978 90 377 0753 3 (elektronische publicatie)
- 2015-19 *Wmo- en AWBZ-voorzieningen 2009-2012; Een nulmeting* (2015). Ab van der Torre, Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0539 3
- 2015-20 *Vraag naar arbeid 2015* (2015). Patricia van Echtelt, Roelof Schellingerhout, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0754 0
- 2015-25 *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid. Opvattingen van werkenden over aanvullende pensioenen* (2015). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0758 8

Overige publicaties

- Burgerperspectieven 2014 | 1* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0701 4
- Burgerperspectieven 2014 | 2* (2014). Lonneke van Noije, Josje den Ridder, Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0714 4
- Burgerperspectieven 2014 | 3* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder, m.m.v. René Gude. ISBN 978 90 377 0653 6
- Burgerperspectieven 2014 | 4* (2014). Josje den Ridder, Maaike den Draak, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0735 9
- Burgerperspectieven 2015 | 1* (2015). Paul Dekker, Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0740 3
- Burgerperspectieven 2015 | 2* (2015). Josje den Ridder, Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0751 9
- Gescheiden werelden?* (2014). Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.). ISBN 978 90 377 0734 2. Gezamenlijke uitgave van het SCP en de WRR.